В потоках

повість

Частина перша

Вогневий шквал революції прокотився на південь.

У запіллі після бурі на перший час настала тиша екстазу.

Тоді Сергій Шарий вклонився революції.

Видавалась тим вогнем, що палить на весні гниляччя, фільтрує життя від вікового отруйного намулу.

Мусіли зрости весняні памолодки здорової культури. Він бачив уже образ прийдешнього, гармонійного, й почав виображувати на полотні.

Це був величний монумент індустрії, що спектрально заповняв простір радіохвилями. На тлі його – постать дужої, вродливої жінки, що вітає глядача ясними очима й чистим усміхом. Довкола – квіти, зелень…

Сергій замилувався з свого твору. Він захоплено розроблював акорд ріжнобарвних нюансів, як раптом – дисонанс: кіновар та білило – вийшли. Сергій знав, що фарб він не добуде, бо того ж дня вранці віддав квартирній хазяйці вільну пару білизни на харчі.

Картина домальовувалась у думках до того моменту, поки хазяйка остаточно не одмовилась харчувати.

Вечірні сутінки – улюблений час Сергія. Тоді в затишну кімнату до його спадало надхнення, зліталися мрії, – і тепер Сергій мріяв, що добре

б продати картину в який-небудь клуб – вона майже закінчена. Можливо, цим він собі зробить рекомендацію на постійну посаду з харчами, а то й з одягом.

– Ні, товаришу! Ваша прийдешня соціялістична культура не що, як добре вихована панянка. Подивіться, які в неї ручки, личко…

Такої думки був про картину завклуб.

Сергій гарячивсь:

– Ви значить вузько розумієте майбутнє. Невже ви думаєте, що й у майбутньому люди будуть з порепаними руками? Помиляєтесь! Наш ідеал – матеріяльне забезпечення людини, а з ним гармонійний розвиток – фізичний, естетичний і моральний, коли хочете знати.

– Ну, того що ми не знаємо, чи буде прийдешнє подібне до вашої жінки. Зараз нам плакатів, лозунгів – от!

Розчарований Сергій ніс свого ідеала на базар.

Зголоднілі нерви загострювали думку: мусить підтоптати в багно душу, щоб самому вилізти живим… Інстинкт життя… Інстинкт.

Біля нього стояв продавець вакханки.

– Ми з вами, товаришу, подібні до проституток.

– Да! Естети – проститутки.

– А здається, так небагато треба сили, щоб лишитися чесним!..

– Попробуй – здохнеш.

До них підходив селянин з клунком борошна в руках. Голова йому була гордовито піднесена, а в очах світилась певність естетичного смаку.

– Що ви баришень продаєте?.. Як на тому тижні я виміняв – то понімаю картина. Там така оліндерська корова – прямо жива тобі.

Критик зміряв поглядом митців-нездар і відійшов.

Обидва лишились на місці маленькі, пригнічені.

Того дня вечірні сутінки важким тягарем налягли на Сергієві чуття й думки.

В кутку потьмарився образ прийдешнього, а в голові уїдливим димом вихрилось: тільки б наїстися – тоді все проясниться.

Сергій випив води, кинув суху кришку в рот, довго плямкав, затягаючи процес їжі, а сам ліг, щоб утікти від себе.

Ранок кинув у вікно зжовклою гілкою: тікай, бо загинеш.

Сергій зібгав лишок речей в клунок, глянув безнадійно на свій твір і вирушив з міста.

Вже підряд кілька днів Сергій мандрував. Поснідавши в одному селі, він зупинявся в іншому аж на вечерю. Він став практичний і на кожний перехід зберігав шматок хліба. Присутність хліба підіймала йому настрій, надавала певності.

Сергій виходив за село, розхристував груди, а іноді й співав.

Він заздрив сам собі, що нема в його ні родини, ні багатства, що зв’язувало б його. Вільний, як вітер, глибокий у думках та почуваннях, як пророк.

Він любовно озирав широкі поля, зупинявсь у золотому лісі, шукав лишків кислиць… Все те було його й для нього.

Сергій жалкував, що культура пішла в хибний бік, а могли б залишитись степи й ліси в їх природній незайманій красі.

Жалкував, що витравились на Україні звичаї гостинності, а так запашно-романтично було б почувати себе бажаним гостем усієї цієї великої родини. Так усе-таки прикро, – жебрацтво.

Так. Недавно він принципово був проти всякого жебрацтва.

– Гм, принципово! – посміхнувся й зловив себе: тоді ж, як обминув жебрака, дав ті гроші швейцарові в ресторані.

Зрештою, що його принципи були? Була б монархія – він лишився б з почесним ім’ям художника і носив би в голові ліберальні ідеї, – тепер більшовизм – він блудний інтелігент. Його ідеї – плювок на вітрі.

Тоді твердо постановив, що візьметься до педагогічної діяльності, щоб реально проводити в життя загальнолюдські ідеї.

Шлях близився до повітового міста.

Село Манівці, що туди Сергій одержав призначення на вчительську посаду, – було звичайнісіньким селом, а зблизька видалося ще гіршим за ті села, що через них проходив.

В інших хати мальовничо визирали з золотої гущавини садків, а тут вихрясті покрівлі затуляли рідку деревину; лише в одному кінці гайком виривалась бувша панська садиба.

Сергій міг вважати себе щасливішим за інших мешканців, бо в панському будинкові містилась школа й там же йому одведено помешкання.

Сергій пошкодував, що на газоні поламано трояндові стебла, але в цілому картина була захоплююча.

"Вавилонське стовпотворіння" – охрестив її Сергій. Мури ріжних будівель здебільшого лежали повалені, а між ними, немов молитовні черниці над гробовищами, стояли тополі. Сергій вслухався в їх шелест – переповнявсь містичним екстазом.

Головний будинок, що в йому оселився Сергій, був типовим "дворянським гніздом", з колонами й диким виноградом. Окрім школи тут ще містивсь клуб і театр. Дві сумежні кімнати розламали між собою стіну й утворили чималясту залю. На стінах сажою та ультрамарином були накарлючені ріжні лозунги, стіна за сценою була заповнена хатками російського типу.

Сергій егоїстично зрадів. Це добре, що така вбогість, – він їм напише чудову декорацію, з цієї сцени лунатиме його культосвітня праця.

День за днем одиноко перешіптувались тополі, мури лежали мовчазно, немов закляті скарби. Сергій дорівнював себе до пустельного чарівника й щохвилини очікував до себе експедиції. Врешті в очах його зріс крик самотності й він пішов одного вечора до завідувача школи на село.

Хведір Степанович тільки що приїхав з поля. Одіж, руки й обличчя його були в землі. Нашвидку вмившись, він взявся до пісної вечері й запросив Сергія.

Сергій зразу ж почав з лірики:

– Я мало не здурів з нуду… Тут же є театр, є клуб, є молодь – чому не збираються? Що вони роблять?

– Що роблять? – перепитав Хведір Степанович. – Мабуть, те, що й я. Ось кілька день підряд орю на зяб, то сіяв, то молотив на продналог… Одне слово – прийде вечір: ні рук, не ніг не чуєш. Я зовсім не дивуюсь, що зараз ніхто не йде в той клуб. За ціле літо сам не прочитав ні одної книжки. Батько старий, все самому приходиться…

– Хіба ж не можна розподілити час?

– Нічого не виходить. Ось недавно було так спланував, коли – як піде дощ день, другий – замість одного дня тиждень сіяв. Ну, а вдома сядеш, почитав би, – то там десь порося зав’язло, там корова загрузла, там тин обвалюється, там стріха тече… В неділю навіть нема часу. То солі, то мила, то ременю…

Сергієві, здавалось, паморочилась голова від цього безоглядного коловороту, він на хвилину затулив рукою очи, тоді в його уяві стала чітка й проста картина: колектив, машина, розподіл праці.

Підряд дві неділі, на паркані Манівецького куркуля Малая, з’являвся плакат: "Клуб – Доповідь про колективне господарювання". Малаїв паркан від того не валився, а клуб таки нічого не побачив. Сергій зробив нараду з активом села; це був організатор і секретар місцевого осередку К. С. М. – Марчук Степан, та його підручний товариш, дорослий режисер Макуха.

На паркані з’явився ще один плакат з написом "Бувальщина".

Увечері на терасі колишнього панського будинку рипіли музики, й перед терасою на газоні тупцювали пари з парубків та дівчат. Будинок оточував натовп. За музиками в залю посипалась лава людських голів.

Сергій промовляв:

– Наш добробут залежить не тільки від того, скільки ми маємо землі, але в великій мірі й від того, як ми обробляємо цю землю й чим. З питанням, як обробляти землю, тісно зв’язане й питання про форму землеволодіння…

– Полапай за мене там Домку! – різнуло з авдиторії.

Сергія щавила образа. Його голос упав на півтона; коли говорив про форму землеволодіння – сам думав про те, оскільки ще загрубіле наше селянство, не дивлячись, що минув уже мільйон років з початку життя людини.

І злісно закінчив:

– Тільки колектив нас зможе вивести зі злиднів і того озвіріння, в якому ми тепер є.

Після нього щось говорив Марчук. Сергій його не чув. Він прийшов в авдиторію зосереджений в собі.

– Ви партєйний? – хтось сіпнув ззаду.

– Я? Ні… – і щоб одмахнутися, Сергій вийшов на терасу. Але той йому наспівував, як ґедзь у спасівку:

– Хіба ж камунія може бути? Тут у сім’ї та рідний син батька обкрадає й робить так, як йому примандюриться, а то ж всякий народ… Приміром: злодій, ледачий… Та й скажемо ще те: от у мене біля могили справлений деньок як на городі, все їдно, а тут який лежень забере… Воно в мене споконвіку, батьківське…

– Для пролетаря – ввесь світ батьківщина, – махнув механічно Сергій, і трапив так влучно, що ґедзя як батогом злизало.

Сергієві було ясно: мистецтво – великий діючий фактор; але який розвиває смак оте грубе рипання? що дають для душі актори з наліпленими носами в "Бувальщині"? І що, врешті, може зробити один в замуленому морі?

Через декілька день Сергій в сусідній Крученецькій школі доводив:

– Силами інтелігенції нашої волості слід організувати путній драмгурток, хор, видавати, принаймні, писаний журнал…

У його авдиторії розтягались іронічною усмішкою губи. Врешті один з присутніх, що держався досі руками за скули, люто блимнув і скочив:

– Що ви єрунду порете! На чорта здався мені ваш драмгурток, як я з голоду пухну. Нам дихать не дають, а ви тут з своєю філантропією… Попробуйте двадцять років провчителювати, а потім хай вам дулю покажуть – що ви тоді заспіваєте? Я – бувший есер, я моливсь на село. Я віддав йому все своє здоров’я, я організував їм і хори, й читальні, й кооперативи, а тепер цей скригна шматка хліба для тебе жаліє. Він краще пастухові заплатить, бо йому свиней потрібно випасати, а не вчити дітей…

Очі інших так само лізли рогами на Сергія, неначе виною цього всього був тільки він.

Сергій оторопів. Враз йому в вічі скорботний погляд молодої вчительки, що, здавалось, промовляв: "Шкода мені тебе, голубе… Не в ту компанію ти потрапив"…

Сергій мужньо стрепенувсь:

– Тоді лізьте живцем у яму, не загноюйте світа.

Вилаявсь і грюкнув дверима.

Тієї безсонної ночі в Сергія чорною трояндою розцвітала зненависть до мертвої інтелігенції.

Невже і йому завмерти тут?

Холод пліснявого ставу просякав нутро, осіння ніч тарабанила мжичкою в вікно.

Жах самоти підіймав на голові волосся. Або роздмухати вогнище культурної праці, або… повіситись!

Другого дня ввечері Сергій роздавав ролі місцевому драмгурткові. Він був наелектризований.

Раптом Макула:

– Я не буду грати, – й майнув за двері.

Сергієві очи розширились:

– ?!

– Та… йому хотілося пана грати.

– Але ж йому ця роля не підходить…

– То що? Зате Параска підходить…

– Ну, то грайте сами, як вам Параска сидить поперек горла, – спалахнула дівчина й рушила слідом за Макулою.

Сергієві одібрало мову. Він тільки скригнув зубами й пішов зганяти злість на Хведорові Степановичеві.

– Це чорт знає що. Гірше обломовщини. Коли бере ролю такий, як Самойло, що має четверо дітей, то вам же соромно одмовлятися.

– Ну, єй-богу ж, немає часу. Ви знаєте?.. Та може якось… – раптом змінив він тон, уздрівши Сергіїв погляд.

Сергій погодився на "може якось" і побіг в Крученці до вчительки.

– Ради бога, візьміть ролю. Ви розумієте, яка морока…

– Думаю, що розумію, – сміючись зустріла його. – Ви тільки перший рік на селі, а я вже другий.

Була розважлива, погодилася взяти ролю.

Сергій відчув рівновагу.

Після цього, мало не щовечора проводив Ольгу Миколаївну з репетиції в Крученці.

Вона його розуміла й тоді Сергій, жестикулюючи, ділився з нею думками.

– Манівці може найдикіше село в окрузі. Дарма. Ви побачите, як скоро звідси бризне культура на сусідні села, й тоді скажете, що можна зробити при бажанні. На селах інтелігенції у нас нема. Є міщани, обивателі… Горами можна вернути в дружній спайці. Ви побачите, як скоро я зроблю з оцих Данилів та Денисів культурників. Хто з нас ще так захоплювався роботою, як вони? Як не кажіть, а пролетаріят таки виб’ється на культурну дорогу й тільки сплюне на нас, анемічних інтелігентів. Ви придивіться, які потенціяльні багатства в маси! Як грає Самойло! А він же перший раз на сцені… Ви уявіть, скільки в нас розвинеться талановитих артистів, музик, поетів, художників…

Сергій горів. Ольга Миколаївна не сміла йому перечити. Його дотик до руки запалював у ній віру.

Проходили в темряві згуслими осінніми полями, а перед очима ввижався пожежний ореол майбутньої культури.

День вистави. Заля розгортала завісу сотнею очей.

На сцені чепурно прибрана кімната.

Все завмерло, вслухаючись в інтимну розмову закоханої пари.

– Так-так, брат, горни…

– На ліжко коти її…

– Ш-ш… позакладає вам…

І знову очи прошпилюють сцену.

Врешті буйний дощ оплесків закінчив дію.

Гамір. Суперечки.

– Ну й Самойло, так Самойло!..

– А Крученецька!.. прямо тобі апікіс.

– Куди вона, – перечить Параска, – їй зовсім не підходить ця роля. Тут треба сільську дівчину, а вона така цепка…

– Говори!..

Поруч стояв Макула. Йому не подобалась ані постановка, ані гра самого вчителя, та він ні одним рухом не виявляв свого невдоволення. Навпаки, він пішов за лаштунки, давав поради й розпорядження, як досвідчений театрал.

Отже, в другій дії, в момент драматичного напруження, несподівано загорнулась завіса.

Публіка невдоволено замукала, а по сцені вихром шугав Сергій:

– Сволочі! Хто сказав завісу?

– Макула.

– Де він? Рило розтовчу. Підіймай!

Знову йде гра, і публіка забула про перерву.

Актори щасливо дотягли п’єсу до кінця. Схвилювалася повідь й зашуміла в двері, немов у лотоки.

Раптом голос:

– Ніхто не прись. У Левка Ковалишиного пропали гроші й документи. Ми повинні обшукати…

Біля дверей стояв з револьвером агент чека – Грабар.

Повідь заходила коловоротом. Напруження зростало:

– Хто вкрав, а ми повинні страждати?!

– Він же роздягався за сценою, може де впали.

– Або актори вкрали.

– І то правда… Артистів обшукайте…

– Артистів! Артистів!..

Грабар з Левком рушили за сцену.

Артисти рачкували на сцені й під сценою.

Сергій зблід, як Грабар підійшов до Ольги Миколаївни. Вона, посміхаючись, підняла руки. Левко облапав і підійшов до другої. Грошей не знайшли.

Коли проходив Сергій з Ольгою Миколаївною, різонув вигук:

– Ну й артисти! Прокралися. Ха-ха-ха!

Ольга Миколаївна вже була забула про виставу, як надвечір до неї ввійшла незнайома жінка.

– Оце я мати того Левка, що гроші пропали. Бачите, я ходила до Гапки, до ворожки, що то в нас на кутку… То вже така, така!.. До неї й з Забіли, до неї й з Моргунів… півсвіта до неї сходиться. Вона мені ото кинула на карти, та й каже: "Гроші твого сина забрала русява женщина, що на схід сонця, а живе вона в казьонному домі…"

Ольга Миколаївна лагідно перебила:

– Чи не думаєте ви часом, що я ваші гроші забрала?

– Та ні… я б зроду не подумала, але ж карти…

– Повірте краще мені на слово, аніж Гапці на карти. Не брала я ваших грошей.

Жінка ображено замовкла. Раптом вона нестримано зарепетувала:

– Та що ви мені, баришня, забиваєте баки? Гапка як сказала? Русява женщина, на схід сонця, в казьонному домі. Та й хлопці добре бачили, голубонько, як ти в тому триятері терлась коло його штанів. Ти думаєш, я з тобою тут буду довго воловодитись? Та я тебе, лярвуго, зараз на призвичайку! Голодранці! Вчителі нещасні! З рук видерли б, не то з кишені…

Ольга Миколаївна оторопіла. Вона тільки хотіла промовить, як жінка, мов шуляк, налетіла на неї:

– Оддай гроші. злодійко, оддай! Коси повириваю!..

В цей момент у дверях з’явився Сергій, а в другий – жінка лише бемкнула язиком і затихла за дверима.

Ольга Миколаївна впала лицем у подушку й заніміла.

– Ольго Миколаївно, облиште. Ви дивуєтесь якійсь бабі…

Тоді здригнулися плечі, й голосний стогін вирвався з грудей…

За вікном снував вечір глибоку синю тугу. На дні її іскрились зорі, спліталась ефірно-мелодійні згуки жури.

Сергій відчув лоскіт волосинки на своїй щоці, перейнявся ясною радістю.

Оля таке ніжне, чуле дівча! Як музика, бриніли прозорі згуки.

– Коли мені було ще тільки вісім років, я прийшла була до своєї маленької подруги на іменини. Саме, як ми бавилися, в кімнату до нас увійшли жандарі з револьверами, шаблями… Як ми полякались! Ми не знали, чого їм треба. Вони сами шукали, перекидали все. Потім Нінин батько нас поцілував і вийшов з жандарями. Надія Іванівна стояла як скам’яніла. Ми тільки залякано дивились на неї… Ніколи не забуду цього моменту. Вже потім нам Надія Іванівна розказувала про правду й кривду, про бідних і багатих… Як гірко ми плакали часом з Ніночкою, що її батько може ніколи не повернеться… Так от. Коли Ніна виїхала з матір’ю до батька на заслання, я вже не найшла собі більше подруги. Я самотньо шукала правди, думала, читала. З своїми думками я ховалась навіть від батьків. Коли настала революція – я думала: оце та правда. Всі революційні партії для мене дорогі, всі революціонери святі. Тільки дивуюсь, чого ж вони сваряться, чому не зіллються в одну – то ж одна правда. Більшовиків я не любила.

Я знала, що інші партії не визнають смертної кари, а Ленін визнав. Коли прийшли більшовики, я була про них одної думки з батьками – розбишаки. Та батько мій ішов далі: "Це називається – дай свині роги, – казав він, – ні, ти держи гада на ланцюгу, бо то звірина. Кротові призначення – тільки ритися в землі, арештантові возити тачку, а

шмаровозові бути шмаровозом..." В таких випадках я вже не змовчувала.

"А Шевченко не з кротів? Ви дайте тільки кротові освіту..."

Але не любив батько ані Шевченків, ні кротів – "ми русскіє".

Одного разу в таких дебатах я притисла батька фактами. Привілейована кляса, і навіть такі урядовці, як він – визискували темного бідака, я на його місці соромилася б казати таке про бідних.

Тоді батько визвірився:

"А ти не соромишся експлуатувати мене? Ти хоч раз почервоніла за ті грубощі, що кажеш мені? Це мені дяка? Я тягнувся, як каторжний"... – "Що ж, – кажу, – я не винна, що мене привчили до ледачого хліба..." Тоді батько осатанів: "Марш з мого дому! До різунів! Вони любіші за батька. Дорізуйте..." – "І піду!" – відповіла я.

– Сергій, ви не зрозумієте, як страшно жити людині, що не вміє самостійно ходити. Мені було вісімнадцять років. Перед більшовиками тільки що закінчила гімназію. Я нігде не була, нічого не бачила, нічого не вміла... Я пішла в цю школу. Пішла. Принцип не дозволив вернутись, хоч й батько нічого не мав проти. До того злякалася життя й батьківських прокльонів, що мало не дійшла до самогубства.

Дали мені групу. Не знаю ні педагогіки, ні методів... Як же я зраділа, коли мені пощастило пригріти дітей. Любов моя до них стала за все. Працювала до шалу, до самозабуття. Думала, що нічого в світі не затьмарить моєї радости.

А побачила найгірше. Я побачила що нема правди ні поміж багатими, ні між бідними. Її треба створити, а може й добути. Я почала була ходити в наш сельбудівський хор. Співали майже сами комсомольці.

Диригент хотів поширити хор і набрав дівчат з села… То що ви думаєте? Яка-небудь Ониська як почне штурхати та цькувати "безпартійних"… Хор розпався.

Така досада мене взяла… Думаю, помирю якось, як зумію, а прочитаю лекцію… Вже й зібрались. Але почати ніяк не можу. В кутках хлопці з дівчатами все регочуть над якимись картками… Підходжу. Хлопці лукаво всміхаються, показують. Коли ж глянула – мало не згоріла від сорому. Закрила очи руками й вибігла, як ошпарена. Потім чула на вулиці на свою адресу: "Пани в закутках тішаться та знімаються, а на людях очи затуляють". Просто сором пройти селом. А тепер ще ця…

Вона замовкла й схилила голову. На обличчі промінь місяця заграв щирим сумом.

"Мадонна!" – хотів сказати Сергій.

Дихнуло холодом. Земля закоцуліла, а ранки обсипалися крупою та білим морозом. В один з таких ранків, як граки на весні, до школи позліталися школярі. Крик. Галас. Їхні обличчя ще мали сліди пекучого літа – засмалені, облуплені. Їхні рухи позначалися впливом поля та лісу: нестримні, мов вітер, крикливі, як зграї птиць, обшарпані, немов дикуни в шкірах, з запахом диму.

Борня. Міна.

– Дайош коржа, дам гнилиць!

– Ти, а в його сало!..

– Ах, ти ж кабан халєрний, дай трошки!

– Дай!..

– Дай!..

– Умгу… на!..

– Ти ж, куркулівська твоя морда…

– Пусти, комеза нещасна…

– Ей, ви! Разойдісь, таку вашу мать…

– На призвичайку його…

– На призвичайку!..

– Дайош торбу!

– Кантрибуція…

У деяких місцях шарпалися, граючись, а в других товклися насправжки.

– Це вже знов на цілу зиму морока! – дивлячись у вікно, казав Хведір Степанович.

Сергій думав своє: "Яке почесне завдання – з оцих дикунів виховати людей соціяльно-етичних, людей розуму й волі".

Гордий своєю місією, він ступив у кляс. То була третя й четверта група.

– Що ж, нагулялись за літо, попрацювали руками, попрацюємо тепер і головами. Руки без голови ніщо…

Раптом:

– А він б’ється…

– Ні, ні, він бреше… То він мене…

– Дозвольте я скажу! – встає третій. – Як ви сказали "попрацювали руками" – то він його кулаком – каже "отак", а як ви сказали "головою" – то цей його лобом "отак"…

– Ну, діти, так же ж не можна! Забудьте вже про свої дикунські звички. Ви ж прийшли сюди, щоб заніматися, щоб вийти в життя людьми, а не звіриною. А чим людина відрізняється від звірини? Розумом…

– Дозвольте вийти.

Сергія починало дратувати.

– Слухай, хлопче, чого ти прийшов до школи?

– Щоб учитись!..

– Чого вчитись?..

– Читати, писати, щитати.

– І бігать срати… – доказав хтось у риму.

Всі зареготали.

– Порося! – нестримано вдарив Сергій по столі. – Отже, коли прийшли, щоб учитись, то й учіться. Нічого бігать. Третя група, вийміть свої зошити, а ви свої читанки.

Зашаруділи з одного боку зшитки, ручки, оливці, дехто рвав клапоть паперу, а дехто розгортав сало й пристосовував прозору обгортку до писання. З другого боку з’явилось кілька книжок, а решта перешіптувалась, або жувала гнилиці.

Сергій нервувався. Не знав, з чого почати.

– Напишіть твір на таку тему: "Як я провів літо". Читай! – звернувсь до дівчинки.

Та, зашарівшись, швидко стала водити пальцем між рядками, часто зовсім не там, де читала; заїкуючись щось вимовляла, але ні вчитель ні вона сама – нічого не розуміли.

– Ти ж чому не пишеш?

– Я… Я… – шморгав носом школяр. – Я не знаю як?..

– А чого ж от він знає?

– І він не пише. Він так собі водить…

– Ану, дай сюди.

– От і Матвій не пише…

– Я теж не знаю…

Виявилось, що ніхто не писав. Сергій розкричавсь:

– Ну, як вас можна було переводити в третю групу, як ви не вмієте записати того, що робили влітку?!

– А-а!.. Що робив?! – відкрив уже один "Америку". – Я напишу!

– І я напишу...

Поки Сергій пояснював третій групі, дівчинка, що читала, відчула, як її кілька разів ззаду нестерпуче вщіпнули. Вона заплакала.

Сергій розлютувався:

– Та чорт би вас забрав; діти ви чи звірі?

Його сильний голос враз утворив дисципліну; вже до кінця лекції мав змогу вичитать мораль.

Вийшов невдоволений. Казенщина, поліцаїзм. Мусить мати більш інтимний підхід. Такий, напевне, в Олі. А в його не те, не те... Не знає школи, не знає методів... Профан!

Сергій довго був пригнічений: він зайва людина. Проте, жадоба життя примусила впевнитися, що він набуде досвіду й розів’є громадську й педагогічну працю. Справді, як поставилася б до його Оля, що починала йому вірити. Він не смів тепер заходити до неї.

З якоюсь нервовою інтенсивністю переглядав літературу, щовечора засідав з активом клубу, розробляв плани. Своєю рухливістю захоплював і інших співробітників. Навіть Хведір Степанович погодився керувати співочим та бібліотечним гуртком. Решта ж гуртків (щось біля десяти) припадала на самого Сергія. Потребу існування кожного гуртка він довів. Адміністрація клубу дивилась на його, як на чарівника, що мав перевернути Манівці догори дном.

Завклубу Марчук майже щодня жилив голову ревкому: "Давай підводу!" Добра половина села кляла і "косомол", і "триятр". Марчук не зважав. Його захоплювали реальні наслідки праці. По ордеру добута піяніно, книжки, люстро, дошки, дикт, фарби… Члени клубу – столярі робили для залі стільці, перебудовували сцену.

Під грюкіт молотків, немов під впливом найвитонченішої музики, Сергій розмальовував декорації, плакати… В роботі йому чимало допомагали школярі; вони були по-дитячому цікаві й Сергій радо пояснював, відчуваючи, як між ним і школярами протягується спільна нитка інтимно-товариських відносин. Селом ходила слава: "Це ділок. Такого в нас ще не було".

Сергій робив висновок: варто вік попрацювати для громади, аби відчути одну хвилину такого морального вдоволення. Відчув таку повідь утіхи, що хотілося ще далі десь пориватися, хотілось малювати ще ясніші перспективи на майбутнє. Перед кимсь, хто зрозуміє й привітає їх.

В шаленому екстазі Сергій рушив до Олі. Приморозкуватий вечір молодив рухи. Над мутними полями темно-синє небо розсипало зорі, як мрії над буднями.

Надійно вступив, у гущавину парку. Роздирав оголені віти, уп’явши очи в освітлене вікно: там Оля, ясно, затишно…

Раптом збентежився: у вікні мигнула подвійна тінь. Утрьох їм ні про що говорити.

Кинувши оком на присадкувату ялинку, Сергій швидко став підійматись між її густими вітками. Позиція підходяща. За вікном червонів кашкет волосного комісара, що брав його на учот. Комісар розмахував руками, сміявся. Проти нього була, мабуть, Оля.

– Їм весело! – щавило Сергія.

Даремне чекання. Минула година, друга. Напруження дійшло вищої точки.

Комісар зник за стіною. Через хвилину він вийшов з Олею, тримаючи її за руку. Нахилився і знову обоє зникли.

Як підбитий птах, Сергій зсунувся з ялинки. Підбіг до стіни. В грудях затихло. І раптом, як пострілом:

– Ха-ха-ха! – веселий Олин сміх.

Захищаючи вуха, втікав, як божевільний. Його затримували і глузливо стьобали віти, але рвавсь і рвавсь на поле, на простір.

Це та наївна, щира Оля, що любить дітей, любить правду… Брехня… брехня… Ах, яка безсоромна брехня.

Біг, зупинявся, скручувавсь від обурення й болю, знову біг…

– Куди ж? Не втечеш!..

Повернув до своєї школи. Відчинив вікно, розхристав груди, впав на ліжко… Який благодатний рятунок – смерть!

У вікно засміявся ідіотом місяць.

Другого дня Сергій увійшов у кляс стомлений, анемічний. Учні це відчули й принишкли. Тоді подумав: "Для чого ці повинні страждати через нього?.."

Хотів почати лекцію бадьоро, весело, але видобути сили не міг. Утворилось між ним і учнями якесь пригнічене непорозуміння. В згусклому напруженні тратив свідомість.

– Йди, відповідай! – викликав учня, маючи надію тим часом зібрати думки.

– У нас учора Анелька каганця розбила, то я не виучив…

– А ти завидка робив?

– Тато загадали дрова рубати…

– Нє-нє – він бреше. Він ходив з Ониськом ставити сільця на синиці.

Спалахнув Сергій, але до учня – ласкаво мов кішка.

– Так це ти що, га? Скільки тобі років?

– Десять!

– І ти вже починаєш брехнею жити? З пуп’янка? Брехнею? Ти смієш мені ще в вічі дивитись?

Хлопчик опустив очи.

– Ні, – роздратовано кричав Сергій. – Йди сюди насеред клясу. Любуйтесь, які в нас брехуни ростуть.

Кляс зареготався в тон саркастичній усмішці Сергія.

"І нащо ця комедія?" – майнула думка.

В цей момент учень хотів сісти на місце, та Сергій наздогнав, стис за шию й потяг назад:

– Стій, я тобі кажу!

Учень, зашарівшись, заплакав сип’ю.

Сергія кольнуло. Ладен був провалитись крізь землю. Схопив голову в руки й осоромлений схилився на стіл.

Запанувала тиша непорозуміння.

– Йдіть додому. Я зле себе почуваю…

Як стогін прорвався діточий галас. Сергій зачинився у своїй кімнаті. Сором, образа й розпач спліталися в один вихрястий клубок. Свідомість не встигала за його стихійним льотом. Враз блимнула метеором і шугнула в чорну безодню, звідусіль, ураганом просторів:

– Ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха-ха…

Як промінь свідомість: Гістерія… Гнила інтелігенція… І вже ледве чутким сарказмом душі:

– Ха-ха-ха!..

Десь глибше закричав переляк: рятунку, рятунку, опертя…

Гнилий? Романтика?! Доба осуджує? Що стає імпульсом життя? Ідеал! Що оздоблює життя? Романтика… Так-так-так…

В цей момент увійшла перелякана людська потвора.

– А мій малий прийшов, каже, що ви заслабли?!

– Це ви, Самойло? Ха-ха-ха… – не вдержався Сергій.

Самойло стояв з вилупленими очима й відкритим ротом, як у риби. Там, де була борода й вуса – синіла циратова шкіра.

– Та що з вами?

– Ой, що ж я наробив! – застогнав Самойло. – То це в неділю грати не будем? А я, вибачте на слові, з морди зробив…

Сергій реготавсь.

– Дурниця!

– Добра мені дурниця, як люди пальцями показують… Думаю собі: це ж у неділю прийдеться грати, а там же батько без бороди… Коли це як чорт шепнув: "Зріж уже й вуса, – як артист, то артист…"

– Правильно! – захоплено обійняв Сергій Самойла, – як артист, то артист. Оце я розумію – романтика! Вже заради ваших вусів я готовий перерватися, а в неділю таки поставимо…

– І справді?! – неймовірно перепитав Самойло і стішився, як дитина.

Сергій теж розважився; радий був нагоді продовжувати свою думку.

– Вас турбує, що поголили вуса, мовляв, що люди скажуть. А що ті самі люди скажуть через років десять, двадцять, як увійде це в моду? Може ще більше тикали б пальцями, коли б побачили вас з вусами… Нічого нема на світі сталого. Те, що було вчора правда, сьогодні – брехня. Все на світі відносне, умовне. Скажемо, ви знаєте, що це за

штука? Ні. Хіба ви знаєте, яка його субстанція? Ні. То, що ми бачимо – це просто ефірне дратування нервів нашого ока; твердість чорнильниці – це опертя якоїсь енергії… Значить, ми нічого не знаємо, що воно за річ. Це є просто "комплекс представленій". Значить, чорнильниця – "комплекс представленій", стіна – "комплекс представленій", он той ліс – "комплекс представленій", палець – "комплекс представленій".

– Ну, а я?

– Теж – "комплекс представленій".

– Що ж воно таке? – знову роззявив рота Самойло.

Довелося зробити чималий екскурс в ріжні науки. І після того, як Сергій переможно підняв своє чоло, Самойло вийшов очмарілий, збентежений.

Увечері в Самойла були сусіди. Він доводив:

– От ти думаєш, що це лямпа, а це просто комплекс приставлєній: тобі світ ріже око і все. Ти думаєш, що я Самойло? – а я комплексє приставлєній. І ви для мене приставлєніє. Все на світі приставлєніє. В тіятрі – тоже приставлєнія. Жизнь! Так само, як і на дворі. От коли пішов у тіятр – я прямо горю. Романтика, ви понімаєте?! Жизнь це така філософія, така… В голові не вміщається, в хаті не вміщається… Я сам не знаю, на якому тепер світі…

Він метушивсь по хаті, жестикулював, а жінка на його злякано позирала.

Сусіди, переглянувшись, мовчки вийшли.

– Да-а… В Самойла щось не всі вдома.

– Я аж злякався, як побачив його голеного.

– А яке городить!..

– Та… Це можна було знати, ще скоро він пішов у той тіятр.

У неділю вдало пройшла вистава. Сергій був подвійно задоволений. В антрактах на сцену із залі долітали згуки піяніно. "Грає Крученецька!" – переказували актори.

Присутність Олі схвилювала Сергія. Проте, ні в антрактах, ні після вистави не підійшов побачитися з нею. Яке йому діло до всяких міщанок. Він чоловік праці й ніколи йому займатись фліртом.

Задоволений собою, що видержав характера, він був тієї думки, що й надалі в його буде тільки справа.

Пізніми вечорами й ночами, коли над Манівцями розлягались дикі вигуки пісень разом з димом самогонних апаратів, у клубі відбувались бесіди, репетиції. Отже, через деякий час немов поза Сергієвою волею трапилось інакше.

В клубі мала відбутись співанка, а поки що Хведір Степанович виконував свої обов’язки бібліотекаря. Поруч Сергій відчинив свою музейну шафу і впорядковував експонати. Поволі сходились співаки та читачі. Раптом у дверях – Оля:

– Добрий вечір!..

Її розчервоніле обличчя впекло Сергія. Чого їй треба? А десь глибше мелодійно: невже небайдужа до його?

Недбало подав руку. Глянула просто в очи.

– Що з вами? Ви хворий?

Сергій зніяковів:

– Та-а… Трохи!..

– То-то й до мене не заглянете. А так хотіла з вами поговорити.

В Сергія прорвалась лють:

– Чого саме зі мною? Думаю, у вас було з ким балакать.

Оля посумніла.

Сергія дратувало. Маскує. Ні, він її одріже раз назавжди.

– Ходім, я теж маю вам дещо сказати.

Вона слухняно пройшла до самої алеї.

– Товаришко, – офіційно звернувся Сергій, – про що ви хотіли зі мною говорити?

Оля спантеличилась.

– Та-а… Навіть незручно якось… Ви хворий… Дрібниця.

– Товаришко! Не люблю я крутійства. Кажіть прямо: чого ви прийшли?

Оля зальодяніла:

– Я?! Мене Хведір Степанович просив… Я маю акомпанувати на співанці…

В Сергія гадюкою скрутнулись ревнощі, а разом і засоромився грубіянства:

– Вибачте… Я нервовий… Я сам не знаю, що зі мною.

– Так, Сергію Петровичу, я справді вас не впізнаю. Що з вами? Вам потрібно відпочити… У вас, мабуть, підвищена температура…

Сергій відчув, як її ніжна рука торкнулась чола. Його враз зігріла тепла хвиля, хотів без кінця просити в неї вибачення. Проте, так само грубо промовив:

– Хочете, щоб я заспокоївся, скажіть мені просто, про що мали зі мною говорити?

Оля випросталась і ображено заговорила:

– Я думала по-людськи побалакати. А коли вам просто потрібно знати для якоїсь колекції – то прошу. Недавно в нашому селі ночував комісар. Зайшов до мене. Признавався мені в любові, а за те, що я розреготалась йому в вічі – другого дня в моїй групі найшов непорядок. Обіцяв провчити. От і все. Заспокоїлись?

Вона повернулась і швидко рушила до клубу.

Момент Сергій був приглушений, потім як іскра метнувсь навздогін.

– Ради бога, вибачте…

Стиснувши їй руку, з інтимною щирістю почав оповідати про свої переживання…

Оля безжурно розреготалась на ввесь сад. В цей момент з тераси її покликав Хведір Степанович.

Весело забігали Олині пальці по клавішах. І такими ж веселими очима стежив за нею Сергій. Загула пісня. Глухо. Мертво.

– Хведор Степанович, дозвольте мені…

Сергій усміхнувсь, енергійно махнув, – і бризнула повідь співу. Хор радо виконував пісню за піснею. Раптом тенорі зачепились і на три верстві розтягли:

– Ге-е-ей!..

– Стій!.. У вас же восьма. З початку.

– Ге-е-ей!..

Хор розреготавсь. А дячок аж очи заплющив і замилувано виводив. Біля дячка Сергій помітив Макулу.

– Ну, останній раз.

Не зводив очей з тенорів. Аж Макула знову нахабно:

– Ге-е-ей!..

– Лір-ни-ки!.. – проспівав Сергій у тон. Як раптом: на тлі співу грубезний матюк, а перед Сергієвими очима викотилось двоє Макулиних більм.

Немов пороховий вибух підкинув Сергієві руку. Вже садистично смакував, як прошпинить гострий кінець камертона білі пухирі…

Але тут хор обірвавсь… Від несподіванки Сергій відступив. Назустріч йому благаюче кинулись перелякані очи Олі. Безсило брязнув камертоном, зблід, і колихаючись, немов п’яний, вийшов. Здавалось – неодмінно впаде за дверима.

Оля побігла слідом.

Він упав на ліжко мов мертвий.

Чорна тиша.

Поворухнувся, застогнав. Хотів провести рукою по чолі, але зустрів її руку й жадібно стис, пригорнув до грудей. Нестримно билось серце. Раптом щось гаряче затисло йому вуста.

Шугнула кров. Блиснули вогні.

Сергій прокинувся від урочисто-святного хвилювання.

Підвівсь до вікна, а назустріч кармінно-пожежний схід – ефірно-золоті обійми. Голубить хмари, голубить землю, ліс і поле… Земля припорошилася сніжинками й "неначе ляля в льолі білій" усміхається рожево-синіми світотінями. Згучить кантата ефірно-сяйна, квітне вогнями, перлами, рубінами…

Любов. Весілля!..

Й занімів у чарівній країні.

Любов – краса, любов – правда, закон…

Одначе після лекцій відчув утому. Брав гору аналіз. Десь у глибині скимліла туга. Він, що вільний був як вітер, буде прив’язаний чуттям до цієї людини. Буде мати обов’язки…

Та, лише сонце стало на обрій, Сергія потягла непереможна сила. Вони ніколи не будуть полонить одно одного. Їхня любов буде вільним льотом за грані буднів у країну втіхи, в країну недосяжної мрії, де правда й краса; їхня любов розквітне промінням дивного сонцецвіту, і назустріч йому вони підуть радісні, чисті…

Променисто привітали і завмерли в німому екстазі.

Здавалось, розбивались у вечірній заграві, у зірці. Було лиш одне космічно-величне й прекрасне: любов!

– Люба! В цій хвилині я був на таких верхів’ях щастя, що про них, мабуть, ні один міліонер не має уяви. Ми повинні поставити за мету – закріпить ті далекосяйні верхів’я в стале, вічне життя. Це не мрія, це не сон… Я реально бачив ті верхів’я… Туди людство мусить скерувати свою культуру. То буде апогей культури…

– Любий мій! Хороший… Ми будем берегти, як найцінніший скарб наше кохання… Ми завжди будемо між собою щирі й правдиві…

– Так, люба! Наша заповідь: правда, щирість і любов…

У клубі робота потроху завмирала. Сергій щовечора бував у Олі, жив думками та мріями. Нарешті його ідеї стали добре засвоєним програмом, і ні про що стало говорити. Оля ж була захоплена працею в школі, і в вечірній час без упину оповідала про життя своєї групи.

Сергій хотів бути захопленим разом з нею, але почував, що в ньому це брехня, ніколи ще не відчував того великого вдоволення від своєї педагогічної праці. Його діти зовсім не ті… Ні, власне, він не той. Це

розумів, і якась образа муляла в грудях. Оля краща, Оля щиріша й чесніша. Оля говорить те, що переживає, й робить те, що думає.

– Що з тобою? Ти такий сумний…

– Так, люба, я сумний… – От сказав "люба", а й це неправда, – хіба я почуваю значення цього слова? Так собі, механічно… І все механічно… Я банкрут, пустомлин… Скільки набалакав, а справді що зробив?..

– Любий, заспокойся. Ти ж працюєш. Ти стомився. Ляж, відпочинь.

Сергій справді відчув утому. Покірливо ліг, а вона колихала в обіймах, немов дитину. Був маленький, безвільний. Раптом свідомість: Оля ж його кохана. Він вільно може пити насолоду. Стрепенувсь велетнем. Веселим поцілунком зустріла його запал, як умить – в її зорі зріс переляк:

– Не треба… Я не хочу…

Її хвилювання Сергієві здалися за поклик. Був буйний, як звір, і здавалось ніщо не зупинить його шалу. Аж раптом скулився осоромлений: він – скотина.

Оля конвульсійно здригалась від плачу.

Не вартий Олі. Банкрут. В річку, або… Презирливо посміхнувсь і зірвався до дверей.

– Любий! Не пущу… – оповили благаючі обійми.

І Сергій знесилів.

Після цього кілька днів не приходив. Коли ж нарешті підійшов до Олиних дверей, там басив знайомий голос. Комісар!

– Я нікого ще в жизні так не любив…

– Ну й любіть собі на здоров’я!..

– Так мені шкода вас, що марнуєте жизнь в цій глуші. У нас, у містечку все-таки компанія, весело… Переходьте! Вам же треба наслаждаться жизню. Треба, щоб ці губки цілували.

Лясь! – і все затихло.

Сергій схвильовано рванув двері.

Закривши обличчя руками, припала до стіни Оля, а кілька кроків від неї стояв комісар. В перший момент він розгублено водив очима, зустрівшися з диким, прошпилюючим поглядом Сергієвих очей, але раптом отямився, розщібнув кобура й блиснув револьвером:

– Вот она, контрреволюція! Я вас виведу на чістую воду… – Поточивсь і зник.

Оля впала Сергієві на груди. З очей її бризнули сльози безпомічної дитини. Коли ж відчула захист його залізних рук, глянула в вічі ясною вдячністю.

Сергій зрозумів свою владу над нею, якесь зухвальство заговорило: "Я доведу: я й раніш був правий. Я завжди був дужчий за неї". Завчасно втішаючись своєю перемогою, жадібно цілував. Була в руках слухняним воском, що він його розігрівав вогнем свого тіла.

Коли ж був знесилений, в його затуманілій свідомості снувало невдоволення. Це була не та гостро-жагуча насолода, що плекав у мріях. Десь підсвідомо муляв сором від цієї грубої фізичної втіхи, одначе, спокушений можливостями, йшов назустріч інстинктові.

Відчув цілковите спустошення. Був сірий, безбарвний, мов та шкарлупа, викинута на смітник. Скимліла туга за втраченим почуттям, зрозумів красу незримо далекого споріднення й надій...

Вперше забрело питання: чи ж любить Олю?

Була тихо-покірлива й боязко читала правду на його виду.

– Про що ти зараз думаєш?

– Я?! – злякався запитання. Хотів одмахнутись. Раптом помітив, що в Олі неправильний ніс. Тоді пригадав умову: "правда, щирість"...

– Я не знаю, чи я тебе кохаю.

Вона стисла болісно вуста.

Сергій був задоволений собою. Нехай гірка, але правда. Одягнувся й муркнув: "Бувай"...

На дворі пітьма закрутила завірюхою. Зразу щось йокнуло в грудях: чи мав право так казати? Ні, він не може нести з собою цієї провини. Втішить, а потім розбере...

Вже з якоюсь полегкістю повернувсь до Олі. І раптом: пустка! Жах охопив при уяві самогубства.

Нервово кинувсь оглядати коридор і кляси.

Пітьма. Лиш блимає світло, де сплять прихожі школярі.

Сергія вмить обілляла гаряча хвиля радости, отруєна їдким соромом: схилившись над сплячими головами дітей, тихо плакала Оля. Мов іскра скочив до неї.

– Прости… Я збрехав… Ти найдорожча для мене.

Його душили спазми. Оля мусіла вивести, щоб не розбудити дітей…

Був нерозважний. Він – профан, банкрут, безпринциповий, безвільний… Але відповідь була:

– Ти хороший, щирий… Я сама винувата, що не втримала себе. Більш цього не буде… Ти будеш працювати. З тебе гарний робітник, тебе хвалять… Треба тільки хотіти…

Тоді Сергій стишився, немов уздрів перед собою човна, що врятує його.

"Хотіти! Іменно хотіти… Я розумію… Коли нема цього – нема нічого, нема життя. Пустка. Я ніколи не хочу повернутися до неї. Я загартую волю. Я стану собою…"

– Любий мій!

Глянув їй у вічі. Була прекрасна!

В Манівецькому клубі було затишно, гостинно. В грубах полум’я погрозливо тріщало на мороз, світло великої лямпи одбивало тіні ріжних людських постатей. Сиділи парубки, дівчата, школярі й навіть поважні дядьки. Вже давно в Манівцях увійшло в звичку збігатись на світло в клуб. Одні на співанку, другі на репетицію, треті просто послухати,

подивитися або й погомоніти в гурті. В останні дні відбувалась інтенсивна підготовка до новорічної вистави-ялинки. Готувались дорослі разом з дітьми. Сергій не мав відпочинку, але не знав і втоми. Тепер з Марчуком складав кошториса на витрати.

Навкруги галас, співи, коляди… Раптом все вщухло:

– Гдє учітєль?

Сергій підвів голову. У дверях стояв міліціонер.

– Я… А що?

– Пожалуста сюда до комісара.

В Сергія очи виправилися від здивування, але ще більше здивувався, як у бічній кімнаті комісар гаркнув:

– Арестований!

Два міліціонери стало пообабіч. Представники місцевої влади лише скоса поглядали на Сергія.

– В чім справа?

– Молчать! Там розберемся… – припечатував комісар і одвернувсь до своєї справи.

Розглядали списки дезертирів.

В клубі захвилювались. Вчитель заарештований. А репетиція? А вистава?

За дверима зчинивсь галас.

Сергій ступив до комісара:

– Скажіть, будь ласка, чого я тут стою? У мене робота…

– На мєсто!

Сергій спалахнув:

– Я не скотина, а ви не губернатор. Я прошу сказати мені причину мого арешту.

Комісар зміряв поглядом і, здавалось, уже був готовий розірвати Сергія, – як у дверях з’явився натовп.

– Скажіть, пожалуста, нащо це ви арештували? Ми зібралися на репетицію…

Тоді запас люті вибухнув на гостей:

– Шкурнікі! Ви собрались, штоб шкурниє пєсні пєть? І ето в присутствії? Всє арєстовани!

Зчинилась паніка. Міліціонери кинулись заганяти. Лемент, крик.

– Товаришу комісаре! Що ви паніку підводите? – підступив з зубами Марчук.

– Ви кто такой?

– Я завклубу…

– А-а! Завклуб! Вмєстє с учітєльом церковь устраїваєтє!

– Я влаштовую клуб, а ви нам руйнуєте! За що ви людей арештували? За що ви вчителя арештували?

– За то, что учіт шкурних пєсєн!

– Я сам їх не знаю! – наступав і Сергій. – А що вони співали, то позаарештовуйте краще їх дідів.

– Та ми так співали, для голосу.

– Ви дітей поперелякували. Я взавтра ж напишу на вас заяву в партком, – не вгавав Марчук.

– А я сєгодня же напішу рапорт, какіє здєсь учітєля і завклуби…

– Пишіть! Тільки не заважайте нам робити зараз репетицію!

– Можете расходіться! Завтра я вас всєх на учот!

Всі понуро посунули. З ріжних кутків підходили з запитаннями люди, що поприбігали з села.

– Ну, виходьте на сцену! Почнем репетицію! – оголосив Сергій тремтячим від знервування голосом.

– Яка там репетиція! Добре й так підрепертирував.

Ще кілька реплік – і клуб спорожнів.

– Ну, що тепер? – підійшов Сергій з запитанням до Марчука.

– Обов’язково заяву.

Другого дня в Манівцях тільки й мови було, що про комісара.

Вночі заарештували декого з дезертирів – і тепер батьки розносили славу:

– Як мого, то забрали, а як Зануда завіз хуру пашні, то його ще малий… Це правда така?

– Еге, як у Макулів пили до ранку, то він його синка забере?

– Адже кажуть, що на призвичайці вже служить…

– Нема вже потягу з тіятру?!

– Мені все, як усе, але Зануда!

Марчук з Сергієм натрапили на слід. Терешко пив на Покрову з Занудою в Жольки. Тоді Зануда хвалився Шумівському кумові:

– От як бояться цеї власті, а мені вона десь. Мій син не служив комезі й не буде служить. – Він одвів Шумівського кума й навчав, що треба зробити, щоб його зять залишився вдома.

Терешко підслухав, бо мав зуба на Зануду, ще відтоді, як Зануда сіяв його поле з половини. Тепер Терешко посвідчив усе своїм підписом на заяві, що склав Сергій. Задоволений, що поставив справу на колеса, Сергій рушив до Олі. Не привітавшись, Оля тикнула папірця.

"Під час ревізії, переведеної в вашій школі волкомісаром Таранюком – у другій групі, яку веде О. М. Ярова, в учнів знайдено часословці та "ветхій завєт" закону божого та інші конфесійні книжки. Волкомісаром т.

Таранюком ще установлено, що О. М. Ярова здобула симпатії куркулівського населення навчанням слав’янської мови та закону божого. Вважаючи вищенаведені явища неприпустимими в радянській школі, колегія повітнаросвіти в присутності волінструктора т. Чухрая від 13/XII ц. року – постановила: Вас, як відповідального адміністратора, усунути з посади завідувача; О. М. Ярову усунути з посади культробітника без права вступу ні в яку установу Наросвіти".

Затаївши дух, Сергій моргав очима, силкувався збагнути істину:

– Викладала?!

Оля допитливо глянула. Вмить її пальці зламали стебло лілеї, що плакала в вазоні: пелюстки одна за одною летіли, мов білі птиці.

– В ірій! – подумав і завагавсь: – Що, він справді в тебе знайшов?

– Так. Знайшов закон і часословці. Минулого року. Я їх десятками одбирала в учнів. Нема ніяких книжок, так вони й беруть на горищі в старій школі, мовляв, аби книжка…

Вона заломила руки…

Сергія прострілило болем жалю: він нізащо її не зречеться. Стиснув в обіймах немовби востаннє:

– Не бійся! Я виведу на чисту воду Таранюка. В цю неділю у нас з’їзд волосний… Ми доб’ємося.

Неділя. Ранок. В Кутянській церкві дзвін бевкав, неначе бичок, що заблудив між запорошених инеєм садків. Мороз позапинав вікна, позаганяв у закутки живу тварину, а сам погуляв Кутянськими вулицями.

Пустельно. Лиш зрідка проскрипить подертими черевиками посиніла вчителька, поцибає, мов заєць від гончих, довготелесий, в демісезонному пальтечку, вчитель. Збігалися на з’їзд.

У школі хекали, хукали, жестикулювали, палили махорку, й потроху кімната зогрівалась людською парою та розважливою гутіркою.

– Ну й мороз, аж чуть дух не виперло…

– А ти б приперся за двадцять верстов, як я, тоді і лоб змокрів би.

– А який тобі чорт винен, було осідлати голову…

– Хіба що самого голову, бо підводи не дає…

– От у мене голова, так голова! Якось я до нього: "Вези дрова, бо діти подубнуть". А він помирив там двох, та з судцями могорич запиває: "Тобі холодно? На, погрійсь!" Ну, і гріли мало не до ранку…

– Ти запропонував би, щоб голова ще й школярам по чарці давав… Веселі заняття були б!

– А я оце сам чарчину випив би! – промовив учитель, що вистукував жіночими туфлями в такт з власними зубами…

– А ви б помінялися з Параскою Григоровною!

– Ні, я не згоджуюсь. Для мене добре й моє. – Посміхнулась стара вчителька, що була в чоловічому пальті й чоловічих чоботях.

Серед усієї маси вона була, здавалось, найбільш задоволена.

В кутках було чимало похмурих блідо-анемічних та жовто-саркастичних облич.

"Морлоки" – виникла в Сергія асоціяція за Уелсом.

– Он бачите того, що курить… Он той надутий, – знайомив Сергія Степан Хведорович, – то анархіст. Був у Махна, а це сидів півроку в чека. А той-о! Блідий, блідий… – той був інспектором у Петлюри. А той другий біля нього – есер, був у Гритор’єва. Он той – толстовець, а ці-о два – боротьбисти, тепер укапісти…

Сергій силкувався у кожній постаті вловити характерну рису, відповідне назвисько, але всі вони сходилися до одного типа вчителя-морлока.

Лише інструктор став за стіл, усі замовкли, немов школярі з приходом учителя-грози.

Багато справ у вчителів. Поліпшувати методи викладання без ніяких до того засобів, поширювати програми, вести культосвітню працю в клубах, сельбудах, в хатах-читальнях, вести громадську працю в ревкомах, комнезамах, у ріжних комісіях, провадити ударні кампанії, статистику, учоти… До цього всього ухвалили на з’їзді ще кілька пропозицій інструктора, потім ще заслухали інформацію профуповноваженого, що пайків за останні два місяці ще не одержано, але є надія… І з’їзд мав розбігтись.

Раптом Ярова:

– Товариші, я прошу розглянути мою заяву.

– Ваша справа розглядалася в колегії повітнаросвіти і вчительські збори тут ні до чого, – заперечив інструктор.

– Я апелюю до волосних зборів нашої спілки…

Затяглася суперечка між Яровою та інструктором. Кінець кінцем збори більшістю голосів ухвалили прочитати заяву.

"Півтора роки я ретельно виконувала обов’язки культробітнка другої групи. Доказом цього можуть бути ті знання, що придбали мої учні за цей час. Але видно, це не має значення для деяких урядових осіб. Волвоєнком т. Таранюк…"

– Товариші, – злісно перервав читання інструктор. – По-моєму, збори плямують себе вже тим, що слухають таку контрреволюційну заяву. Ви тільки прислухайтесь, що це за тон: "деяких урядових осіб". Урядових. І хто ж ці урядові особи? – Комуніст-воєнком. Хватає ж нахабства у людини. Тепер я вас питаю, кому ми можемо більше довіряти, чи комуністові, що обґрунтував свою заяву фактами, чи Яровій, що на протязі року навчала закону Божого?

– А скажіть, будь ласка, – перебила Ярова, – коли ви на цьому пересвідчились і скільки разів ви бували в моїй групі?

– Доволі того, що воєнком був у вас два рази.

– Думаю, що воєнком і педагог – велика ріжниця.

– Щоб розпізнати конфесійну літературу – досить бути воєнкомом. Ми не можемо не довіряти комуністові. Справа остаточно вирішена. Обов’язок кожної урядової інституції гнати в шию контрреволюцію. Сором, ганьба вчительству, що береться захищати таку темну справу.

– Прошу слова! – скочив Сергій. – Тов. інструкторе, краще ганьбіть себе за свій бюрократизм. Я вас питаю, який це рік самодержавства? Коли це у вас виросли роги – страшити дітей? Розглянути справу товариша – наше професійне право. Товариші, я вношу пропозицію:

обрати комісію й результати на розгляд до правління спілки. Справа ясна. Ставлю на голосування… Хто?

– Більшість.

Всі дні до святкування новорічної ялинки Сергій був бадьорий, працьовитий. Не менш завзято йому допомагали й школярі. Від ранку до ночі вони вештались, готові інсценувати, співати та чепурити.

Їхньому шалові не було впину, як побачили в залі ялинку: біготня, зики, танці, борня… Одні надійно позирали на пундики, другі на шкільне приладдя та книжки. Все це зумів придбати Марчук.

– Сергій Петрович, – підбіг школяр, – а йдіть подивіться, як Параска вбирає…

– Що там?

Сергій став за лаштунками. Параска разом з іншими дівчатами чепурила ялинку. Була, як усі. Раптом повернулась до стіни й кілька цукерок тикнула в пазуху. Так повторилось кілька разів.

Тоді Сергій підійшов:

– Параско, краще йдіть собі звідціль.

– А чого це я піду? Ви тут пан чи що? Або я не така, як усі?

– Того ж бо, що не така. Ніхто цукерок не ховав, а ви ховаєте.

– Я ховаю?! – спалахнула. – А щоб вам повилазило.

– Отже не повилазить, отже не повилазить, – пританцьовував на сцені школяр. – Бо я бачив, скільки ти напхала в пазуху…

– Жабеня ти! – погрозливо ступила Параска до школяра, але через мить вона роздумала, сплюнула й гаркнула демонстративно дверима.

За кілька хвилин Сергій повернувся до праці й забув цю сутичку. Однак Параска не могла забути прилюдної образи. Ввечері, як зайшов по неї Макула, щоб іти на виставу, Параска розповіла, що вчитель ніпрощо вигнав її з залі.

– Як?

– Отак, підійшов та й каже: "Геть звідціля…"

– Ну, не я буду, як не посаджу його в чека. Думає, це йому старий режим, командувати?!

З лихим серцем увійшов Макула в залю. Тут було урочисто, чепурно. Перед сценою по один бік іскрилась вогнями ялинка, по другий – лунала музика: всюди звисали гірлянди, пишались плакати та лозунги; нічого цього Макула не помічав, – його очи шукали вчителя.

Врешті, після "Інтернаціоналу" Сергій вийшов з промовою.

– Товариші, є давній звичай на Україні під новий рік викликати долю, ублагати її піснями, стравами та молитвами. В цьому звичаї позначається вся вдача українця: "А може Бог дасть", "а може вродить", "а може мине лиха година"…

Як протилежність, Сергій узяв німця з його критичним світоглядом, з його надією на власні руки. Далі порівняв благання робітників в 1905 р. з непримиренною боротьбою й завоюваннями в Жовтні.

– Цей рік ми зібралися не благати долю, а з’ясувати якою вона повинна бути, спільною працею і боротьбою добути її. – Так кінчав промову Сергій.

Тоді виступив Макула:

– Товариші! Кому це плескаєте? Ви розбираєте, що він говорить? Каже: "німець бореться, німець працює, німець перемагає, німець і має". Знаємо, як німці з нами боролись! Вибороли нам гетьмана. А хліба мало забрали? Диво, що мають! Так бачите вчителеві шкода, що ми не піддержали німців та й скинули гетьмана. Де ж пак! Він тоді паном був би. Знаємо, чого шкода німців! Німці вже царизну заводять, а в нас нема долі. Якої долі – спитайте його? Петлюри? Самостійності? І це називається вчитель? Просвіщає народ? Контрреволюція! Таких вчителів треба загнати туди, де Макар телят не пасе.

Знову оплески, галас. Знову виступив з спростованням Сергій, після нього завклуб Марчук, потім знов Макула…

Привітання перейшли на мітинг. З залі вже кричали: "Та ну вас к чорту. Починайте приставлєніє!" Поки дійшло до "приставлєнія" – діти потомились, а деякі й поснули. Дитячі номері, грані на репетиціях з захопленням – тут пройшли мляво, непомітно. В комічній ролі, що грав Сергій, виявилось дуже мало комізму, й кінець кінцем уся програма зійшла на ніщо.

Сергій був роздратований, стомлений.

В кімнаті він затулив уші, заплющив очи й, здавалось, летів у якусь темну безодню. Від того зроджувалась болісна захоплююча втіха: далі… далі… швидше…

Після Нового року комісія відвідала Кручeнецьку школу. Виявилось, що конфесійну літературу розкурювало все село, хоч ніхто нікого не обвинувачував за вмисне ширення її.

Комісія висловила лише догану завідувачеві школи, що не підшукав належного місця для цієї спадщини старої школи. Завідувач змовчав комісії, зате другого дня в Наросвіті знали, що завідувач нічого не винен; він з самого початку бачив буржуазний ухил Ярової й тому був проти її призначення; останній же час Ярова так уміло маскувалася під революційність, що він зважився довірити їй групу. Комісія визнала невинною Ярову, але це тільки через те, що один член комісії – сам автокефаліст, другий – петлюрівський старшина, а третій – колишній меншовик.

Наросвіта надіслала нову постанову, погоджену з праці: завідувачеві повернутись до виконання своїх обов’язків, а щодо Ярової – попередня постанова лишається в силі.

Оля, як одвернулась від папірця – так і захолола. Перспективою для неї тепер була остання цятка в вікні, що й її замуровував мороз. В серці зростали холодні снігові візерунки. Оля не повернулась навіть тоді, коли ввійшов Сергій. Він прочитав мовчки і так само зальодянів: крах!

Довга задума. Два німі крижані полюси.

– Олю! Ти поки перейдеш до мене, а там побачимо.

– Ні, я до тебе не піду…

– Де ж ти дінешся?

– Піду!.. або… або…

– Чи ж знаєш ти життя? Загинеш. А мені… тяжко без тебе.

– А я не хочу бути жінкою й куховаркою.

– Олю! Нащо так говориш?

– А що я в тебе буду робити?

– Ну, я допоможу як товариш, а там…

– А там зав’язнем у злиднях і довіку будем купатися в помиях за шматок хліба.

Сергій замислився: справді, він ледве стягав собі одному на харчі… Хай іде… І враз від цієї думки скочив, немов ужалений:

– Олю, не бійся, ми вирвемось!

Вона, здавалось, сягала задумливим зором у безмежну глибінь, і докази були для неї чужими. Мовчання. Раптом стрепенулась і рішуче підійшла до Сергія, аж йому якось боязно стало:

– Добре. Я піду до тебе. Пам’ятай, що я вирвусь.

А ранком, чуть світ, щоб не бачити дітей, Оля прощалася з парком. Дерева уквітчалися инеєм та журно схилилися віти; серце точило розпуку.

Хруснули кроки; з-за кущів вийшов Сергій. Розбійник! – уявила, а вона одинока в лісі – тривожно захвилювалися груди.

– Ходім.

Покірливо пішла, розуміючи, що змагатись даремне.

Холодна кімната похмуро глянула замерзлими вікнами. У Олі на серці так само замерзло, заніміло.

Сергій розважав, цілував її в той час, як думка була: добути зайвого пуда пашні…

Коли стрівся на вулиці з Макулою – вперше зросла тривога: він може нашкодити.

Сірі дні, німі вечори. Клуб завмер. Десь на селі йшла підготовка до виборів у сільраду. Сергій весь вільний час працював у ревкомі та комнезамі, – тлумачив декрети, налагоджував діловодство, філософував. Вертався пізно – веселий, гомінкий, соковито цілував Олю. Думав, що й вона повинна бути задоволена з його праці та заробітку. Вона приймала поцілунки з обов’язку коханої, а сама ховалась у свою мушлю: він чужий їй, не розуміє. Безконечними вечорами вона одиноко пряла свій чорний кужіль думок. Для чого живе? Нахлібниця! Жінка-наймичка принаймні послугує, пере, варить… А вона – коханка!

Свідомість етичної загибелі проймала серце ножами, в кривавій розпуці затоплювала волю. Знищить себе.

Робила огляд пережитого. Нічого світлого там не було, єдиний теплий спогад: на дворі тьма, хуртовина, страхіття, а в кімнаті вона притулилась до матері; в материних обіймах – затишно, любо; кожний поцілунок – гарячий, ясний промінь, а обійми – найміцніший захист від усяких страхіть. В Олі тоді певно билося серце, вона сміливо дивилась у пітьму…

І все. Немов для цього тільки народилась, тільки це понесе з собою.

Оля писала:

"Люба матусю! В цю хвилину мені безмірно хочеться тебе гаряче поцілувати і подякувать за ту щиру ласку та піклування, що мала від тебе. Від щирого серця бажаю тобі щастя й долі. Прости свою Олю за всі неприємності, що мала в житті від неї. Бувай щаслива. За мене не турбуйся. Я сама влаштую своє щастя. Зі мною мій любий. Він багатий. Я тікаю за кордон…"

В цей момент відчинилися двері й з’явився Сергій, Оля похапцем ховала листа за блузу. Сергій ураз зблід і зупинив пронизливо лютий погляд:

– Що ти ховаєш?

– Листа до матері, – відповіла, як оволоділа собою.

– Не мути! Хіба лист до матері така таємниця? Я би не читав, коли ти маєш секрети від мене…

Утворилась напружена мовчанка.

– Ти можеш дати мені листа? Я ніколи не думав бути твоїм контролем…

– Можу!

Вона твердою ходою підійшла й подала. Була біла, мов крейда.

Через хвилину Сергієві руки затремтіли, рознялись, а лист упав перед ним, як смертний вирок…

– Так… Я думав… ти… чесна… Їдь!

Величезна скеля тяжіла над головами. Ледве чутним шепотом промовила:

– Відішлеш листа матері. – Рушила в двері.

Вмить хропнула скеля, Сергій упав застогнавши.

Оля повернулась на мить й припала гаряче йому до руки. Жорстоко рванув руку, але відчув як вирвав власне серце.

Бурею зашуміла чорна пустеля. Тоді, мов божевільний, кинувся за двері, наздоганяючи тінь. Стис, заридав. Оля спалахнула одчаєм і напівпритомна скорилась обіймам.

Знов у Манівецькому клубі відродився рух. Співи, доповіді, вистави. Сергій з шалом захопився культосвітньою працею – в ній глушив той докір за збочення до вузького практицизму. Оля ж відчула в ній своє відродження й піднесення свого "я". Тепер вечорами вона була на репетиціях, на співанках… Сергій допоміг їй організувати групу неписьменних, і вона охоче провадила навчання, бесіди…

Була праця, були прагнення, горіння.

– Любий, я вірю в радість життя, – щиро казала Сергієві.

І він її розумів.

– Хіба ж не радість – любов і праця. Я люблю життя, люблю людей…

Тоді написала матері: "я щаслива".

Горючими метеорами пролітали дні в космічні простори.

Оля пізно закінчила працю. Мала довгу інтимну розмову з своїми ученицями. Була надхненно-радісна. З повною щирістю хотіла поділитися з Сергієм. Він був схвильований. Показав оповістку.

– Завтра їдемо з Марчуком на суд… Таранюк заарештований…

Оля глянула допитливо в вічі. Було ясно. Таранюка заарештували за доносом Сергія. Сергій непевний своєї правоти й перемоги.

– Сергію, ти будеш безсторонній?

– Добре. Я буду безсторонній. Але уяви, що той самий комісар виправданий?!

– Що ж… тобі нічого боятися. Факти не твоя вина.

– Так. А які факти були проти тебе?

Сергій нервував. Оля зважила за краще затерти розмову.

Другого дня була під штурмом разючих думок. Сергія можуть обвинуватити в наклепі. Він опиниться на лаві підсудних… Ні, Сергій мусить бути рішучий у своїх доказах. Таранюк відомий.

Ще через день у безсилій розпуці ламала руки. Ах, чому вона дратувала його своїми порадами! Можливо, він уже заарештований…

Ввечері з’явився Сергій.

– Що? – кинулась до його, затаївши тривогу.

– Комісара до розстрілу.

І вмить в Олиній уяві бризнула кров. Її лице зблякло, зір затуманився. Сергій убивця. Вона зняла з його шиї руки і, не привітавшись, відійшла, стискаючи в грудях хвилювання.

Сергій гостро глянув їй у слід. В йому зросло підозріння.

– Мабуть, краще було б, щоб мене розстріляли?

Оля мовчала.

– Виходить так. Мені слід було обернутися в блаженну овечку, та й хай би мене Таранюк угораздив…

В Олі очи налилися тугою, як осінні озера.

Сергій брязнув саркастично:

– Ха-ха-ха!.. Нам серце болить за комісаром… Поздоровляю вас, товаришко комісарша.

– Сергію! – скрикнула розпачливо. – Нащо так говориш?

Благаючи – страдницьким зором глянула йому в вічі, оповила, й бризнули сльози як дощ.

В перший момент Сергій з ненавистю хотів одіпхнути. Раптом, як грім:

– Нащо?.. Нащо кров у нашому житті?..

Сергій притис до грудей, немов хотів затамувати кров власної рани. Від болю занімів.

– Олю! – промовив тихим мінором, коли ущухли ридання. – Я довго над цим думав. Боротьба і вбивство в самій природі матерії. Ми не кращі й не гірші за інших. Нам так само потрібно нищити припони, щоб досягти перемоги своїх ідей. Так само, як біолог мусить убивати живих істот, щоб досягти безсмертя…

В Олі зростала в очах задума.

На новому волосному вчительському з’їзді товариші зустріли Сергія тріумфом, як героя. Одні тисли йому руку, вітаючи за перемогу над "драконом", другі вгощали "добреньким" домашнього хову тютюном, треті застерігали від напасті комісарових прибічників, четверті одводили в бік і конспіративно висловлювали свій погляд на справу: так їм і треба…

Шараївський учитель вивів навіть на двір Сергія і, озирнувшись на всі боки – почав:

– Ви мудрий дипломат. А це найважливіше в наш час – уміти плавать. З вами можна робити діла. Діла ж у нас – непочатий край. Ви подивіться, яке насильство! Та що вам розказувать… Треба боротись, ой треба! Ми вас маємо на увазі…

– Хто це "ми"?

– Бачите, у нас є гурток… Не думайте, що ми сами. Ми зв’язані… Ви зайдіть, будь ласка, в Шараївку, там ще дехто буде… Побалакаємо.

Сергій зрозумів, у якій справі його запрошують, він сміявсь у душі з наївності цього вчителя, хоч разом з тим йому імпонував комплімент "мудрого дипломата", – тому дипломатично відповів:

– Мабуть, мені буде не по дорозі.

– А ви зайдіть, побачимо.

– Ну-ну! – муркнув Сергій, будучи певний, що в Шараївку він ніколи не загляне.

В залі був уже інструктор. Наперекір іншим, інструктор не помічав Сергія.

– Це поведінка заляканої кішки, що пирхає ворогові в вічі, – так розцінював Сергій. – О, злякається! Сергій ще не так себе покаже.

Інструктор запропонував таку методу: щоб трудова школа була дійсно трудовою – усунути всяких сторожів, а щоб сами вчителі з учнями дрова рубали, воду носили і т. інш.

Сергій розреготався інструкторові в вічі й довів, що це той самий метод, що його добре засвоїв дяк, який учив Шевченка.

Вчительство зухвало підтримало Сергія й пропозиція провалилась.

Зате, коли Сергій вніс свою пропозицію, щоб для більшого об’єднання вчительства заснувати волосний клуб і видавати журнала, тоді інструктор засудив цю ідею на небуття.

Сергій заповзявся відстояти своїх позицій:

– Коли наша адміністрація потурає розпорошеності й пасивності вчительства, тоді я особисто беру на себе всю працю по складанні журнала. Думаю, що товариші мене підтримають матеріялом.

– А хто дасть вам на це дозвіл? – іронічно запитав інструктор.

– Буде журнал, буде й дозвіл.

– Побачимо.

І на цьому наелектризовані заряди розрядились.

Скоро після цієї сутички в Манівці під різними псевдонімами посипались матеріяли. Одна розвідка про національне питання за Драгомановським принципом: "Космополітизм в ідеях і цілях – національність в ґрунті й формі культурної праці", "Про У. К. П та економічні центри", побутові нариси з учительського життя: "Голод", "Божевілля", "Вішальник", – сатири на урядових осіб, та безліч безнадійної лірики.

"Не бачить, не чути ні світа, ні волі,

Прокляв я дітей і життя…

Мов тінь та бездушна тиняюсь,

І кривду у грудях ношу,

Мов Каїн від людського ока ховаюсь,

Шукаю привітну тишу…"

В той час, як у літературних колах говорили про ліричну кризу в поезії – у Сергія гора лірики з кожним днем помітно зростала, але від неї повівало запахом братської могили.

Сергій і Оля, що взяла на себе обов’язок секретаря журналу, жили надією на доплив життьових матеріялів.

Весняно зазеленіли вруна. Тоді в манівчан збільшились прибутки з експлуатації корів та їхніх телят. Збанки з молоком робили

двадцятиверстові прогулянки до міста й стільки ж спорожнілими назад, зате їхні хазяїни мали змогу солити прозору юшку на синьо-фіялкову цибулю.

В один з таких біржових днів Параска вийшла з міста на довжелезний битий шлях. Пустельно. Тривожно дзвякала лійка об збанок. Раптом десь ззаду суперечливо захамаркали колеса. Параска повернула надійно зір. Скоро перед нею окреслилася знайома постать погонича.

– Сідай, підвезу!.. Це манівська, – промовляв до пасажира. – Ще як виїмка біля нас строїлась – були разом на роботі. Пам’ятаєш, як тоді? – І для ілюстрації "як тоді", погонич обійняв Параску.

Параска вдячно горнулась, почуваючи, як відпочивають у неї ноги.

Не змигнулось, коли наблизились до Шараївської дороги. Тут погонич обіймав востаннє Параску, а пасажир пригадав, що нею можна передати "оту штучку". Заклеїв папірця в конверт й разом з погоничем взяли з Параски "хресменебоже", що передасть учителеві.

Далі Параску понесли мрії, як вона розповість дівчатам про веселу подорож з Шараївським парубком, як буде радий Макулів Михайло глянути на вчителевого листа.

Ще до приходу Макули Параска препарувала коверта. Одначе те, що вона там найшла, зовсім не задоволило її цікавості. Переписана пісенька. На "злість" вчителеві вже хотіла кинуть у трубу, як несподівано ввійшов Макула й став жадібно ковтати кожне слово… "Це твір селянина-самоучки. Якщо Ваш журнал виходитиме конспіративно – думаю, що він вам вдасться…"

"Повстаньте, голі і голодні,

Із сіл, присілків, хуторів,

Бо ворог наглий, звіродний,

Хроном гірким нам наїв…

Чуєш, хліб наш забрали…"

– Ха-ха-ха! Ха-ха-ха… – бризнув сміхом Макула в здивовані Паращині очи: – Дурна! Це те, що мені треба…

Припали пилом Манівці, посіріли. Пекучі дні, голодний час. Тиша. Хіба де вибіжить з воріт плескувата замурзана свиня, за нею обшарпане хлоп’я, хлоп’яті на допомогу кудлатий, задрипаний собака – заженуть свиню й розходяться обоє понурі, лихі.

До економської садиби шпоришем зеленіє стежка. В наелектризованій тиші занімів перецвілий сад, камінно мовчать руїни.

Перед лисим газоном, між двома білими колонами, стояла Оля. Хіба потрібний селу інтелігент з своїми повітряними ідеями, коли село прагне хліба?

Лезом гільотини розсікала серце свідомість зайвого існування.

Оля втретє розгорнула материного листа.

"Приїжджай на літо. У нас часто буває Шура Концов, розпитує про тебе… Такий красивий, стрункий".

– К чорту! – скрикнула Оля й зім’яла дорогого їй листа.

Вона була між Сцилою та Харибдою. Поїхати до батьків, де мати нав’язуватиме своїх женихів, чи лишитися в Манівцях у злиднях, в бездіяльності. За цілу весну Сергій не одержав ні одного фунта.

Розгублено дивилась і нічого не бачила перед собою. Раптом в уші вдарив надзвичайний гаркіт.

Мов Deus ex Machina – перед очима зоріє автомобіль.

– Грамадянин Шарий є вдома?

Щось тьохнуло в Олі, як побачила між приїжджими й Макулу. Вона збрехала:

– Він пішов у волость…

– Проведіть нас у його кватирю…

Постіль перетрушено, дописи до журнала разом з давньою пилюкою ретельно складено в автомобіль, біля Олі стала рушниця:

– Вас заарештовано!

До вечора посиділа Оля заарештована в своїй кімнаті. Щохвилини вона тамувала болісне побоювання, що з міста може повернутися Сергій, хоч і казав їй, що повернеться не раніш пізнього вечора, а то й завтра.

Врешті під’їхав знову автомобіль і забрав вартового.

Оля вийшла на двір, де, здавалось, світ назавжди почорнів. Вона бігла в село шукати поради.

Сусіда, побачивши Олю, згадав, що він балакав колись з учителем про "комуну" – та й зачинився мерщій у сінях.

Всі вулиці гомоніли про арешт Шараївської "гарнізації" та про свого вчителя, що переховував "бамаги".

У Самойла Оля довідалась, що Макула перейняв важливого документа з Шараївської "гарнізації" до Сергія. Коли Оля була вже за дверима, Самойло, згадавши й свою кривду, додав:

– Видно, що бандитський... Два місяці обідали, так і не заплатить.

В Олі зросло вагання: Сергій, певно, таївся від неї. Коли ж уявила втрату його – криваво обкипіло серце. За всяку ціну мусить врятувати. Він не винуватий. Він не таївсь...

Хведір Степанович пораяв Олі попередити як-небудь Сергія, бо Макула напевне підстерігає, але він сам нікуди не може йти з Олею, бо треба голодні коні вести на пашу.

Поминувши вулиці, Оля одиноко вийшла за село між чорні лави житів. В білому, неначе фосфорична істота, стала на шляху під вербою. Чорний простір, здавалось, проковтнув живий голос, розбавив у собі живих істот, зупинив час, і лише билось одне серце, билось тривожно.

Щось шерхнуло. Напружила зір. Тим боком посувався силует.

– Сергій! – гукнула навмання.

Сергій круглими очима глянув у її переляканий вид.

– Чекісти... Макула...

– Що ж, хай арештують. Я доведу.

– Ти не доведеш. Ти мусиш тікати, мусиш… – розпачливо благала.

Сергій поволі проймавсь її заляканим настроєм.

Сутінки густіли над його головою, чорна запона затуляла ясну перспективу, ще мить – і його стихійним подувом підійме на вітер мов ту порошинку.

– Ах! – заломив у розпачі руки…

– Любий, ти не один… Я ніколи тебе не забуду.

Тоді відчув маленьку-маленьку надію. Переповнений вдячності казав:

– І я тебе не забуду… Я знайду тебе… через рік, через десять…

Глухі ридання розбудили ніч. Вона, прихильниця тиші й сну, невдоволено підіймалась у глиб просторів.

Сергій і Оля відчули, як ллялась гарячими потоками туга з їхніх розітнутих грудей.

Парою світ затьмарило.

– Прощай…

– Прощай… Чи ж зустрінемо ще весну?

Обернув на хвилину зір, де стояла осяяна постать.

Болюче розривалася спільна артерія. Рванув.

Світ закривавився.

Частина друга

Камінним гіпопотамом ревіло місто. Величезна гідра, що розпластала свій тулуб на базарній площі, хижо гарчала, втягуючи й витягуючи щупальці в лабіринті вулиць. Постаті церков та монастирів, стиснуті камінним натовпом, диким зойком дзвонів рвались у простір. Довкола комашнею – людські істоти. Кожна з них – центр життя.

Ось прошмигнув з портфелем відповідальний адміністратор. Брови насуплені, в очах свідомість: не розпорядиться – життя загальмується, стане.

Ось зразковий голова родини, розриваючи натовп, поспішає з своїми комерційними планами: не вигорить – крах!..

Селянка розбила яйця на продаж – її серце обкипає кров’ю.

Когось б’ють, когось обікрали… Каліки. Голодні. Камінь кричить настирливим зойком. Десь вереснув під колесом автомобіля собака. Стурбований міліціонер поспішає начавити кнопку санітарії.

Все в порядку.

За мурами скриплять пера, підшиваються папірці, зводяться рахунки. Хто плаче, хто сміється, хто молиться… Добросердечні хазяйки патрають курей, заправляють криваві шматки ягнят добрим тоном кулінарії…

"Од сирого стерва до заправленого – шлях цивілізації жінки", – з сарказмом думала Оля, що потрапила до професіоналок останньої категорії.

Вже кілька місяців Оля живе в родині свого батька й послугує за куховарку та прачку. Послугує як рабиня, таячи зненависть до своєї праці й до своїх експлуататорів.

В родині Миколи Васильовича Ярового причаїлися дві ворожі сили. Межа позначилася вже з першого моменту приїзду Олі.

– Ах, як шкода, – привітала з щирим жалем Поліна Павловна дочку, – тільки що Шура пішов од нас...

Оля сумно глянула в далечінь і не відповіла. Увесь час жила осторонь, тиха, мовчазна.

Шура приходив майже щодня. Це колишній офіцер, тепер біржовик-спекулянт та ініціятор ріжних легальних комбінацій. Поліна Павловна знала, що грошей у Шури – тьма, та це й видно по його бриджах. Ласкава доля хоче зробити щасливою дочку Поліни Павловни, розвівши Шуру з його попередньою жінкою.

Сьогодні Поліна Павловна ненароком підійшла до Олі.

– В твої роки я вже мала двох дітей, а ти й посивієш у дівках.

На відповідь, Оля енергійно помішала кашу. Вона не зрозуміла актуального значення материних слів.

Увечері ж Шура, коли залишився віч-на-віч, промовив діловим патосом:

– Олю, я вас люблю.

Мовчання.

Шура взяв за руку.

Оля позволила:

– А я не люблю вас…

Шура примружив око:

– Так знайте, я хочу з вами одружитись.

– Це не аргумент, і цього не буде. Будь ласка, залишіть мене раз назавжди з своєю любов’ю! – скрикнула роздратовано.

Шура, обдавши презирством Олю, вийшов.

За хвилину вихром влетіла Поліна Павловна.

– Паршивко! Як ти сміла йому одмовити? Що ти за персону з себе корчиш?..

– Це не твоя справа й прошу, дай мені спокій…

– Ах! – скрикнула Поліна Павловна, націливши бунтівничі очи. Та у відповідь рівносильний бунт: погляди на мить схрестились і рознялися німим рокотом.

З бічної кімнати виглянув Микола Васильович, обдав Олю льодяним поглядом і з того моменту остаточно окопався на своїй німій позиції.

Оля самотня лишилась у кімнаті. Взяла паперу й почала писати листа. Писала з запалом, а, написавши, відчинила вікно, пустила пелюстки на вітер, сама забилась у куток і довго ридала, глухо, безвідрадно, простягаючи руки в далечінь.

По хвилі задуми, вона рішуче підвелась.

З-під дверей зникло двоє шпигунських очей молодшої сестри Зої.

Другого дня Оля стояла в черзі чорноробочих на біржі праці. Навкруги кишить людом ріжноманітного фаху й вигляду. Елементи поліських мод комбінувалися з паризькими, етикет демосу з етикетом бомонду. Зацементовані глиною та вапном юхтові чоботи, наступаючи на шаврові, з незлічимими вентиляторами черевички, – виголошували удосконалений революцією "мат", а на відповідь було солоне "пардон", "мерсі"... Повітря сизе, стисле від випарин та тютюну. Рев. Лайка.

– За що я воював? За вас, буржуази, мать...

– Два роки ходила. Пропустила явку – виключили...

– Яку ще вам справку, щоб ви ноги виправили...

Задуха. Млосно. Нестерпуче штовхають, тиснуть, але очи й думка Олі до віконечка: зареєструватись.

Враз позад неї скрикнула жінка й упала, зомліла. Оля кинулась допомагати. Коли ж повернулась до свого місця – її зустріла солдатська фуфайка на жіночих плечах:

– Куди лізеш? Стань в очередь...

– Я тут стояла. Всі бачили.

– Було стоять, як стояла. Тут не бульвар – бігать на шпацір.

– Правильно.

– Та яке "правильно"? Вона он жінку виводила.

– Ну й нехай водиться, – скрикнуло роздратоване жовте обличчя з рудими вусами. – Баришням нічого сюди лізти між пролетарії. Хіба ж не видно, яка тонкошкура. І колись за ними життя не було. Й тепер преться, щоб вихватити з-перед тебе сухаря…

І далі, згадавши з десяток матерів, він затяг монолог на півгодини.

Оля стала в самому кінці. За дві години вона наблизилась до віконечка.

– Довідку з попереднього місця служби, – кинув сухо й просто реєстратор.

Все пропало. Оля схилила безнадійно голову й повернулась, як несподівано їй навздогін:

– Почекайте, товаришко, я звільнюся, – тоді з’ясую в голови…

Оля стала під стіною, де стояли ще сотні люду з похиленими головами.

Враз голови стрепенулись, загорілися очи як на бій – оголошували працю. Натовп збився в один клубок. Руки з картками схрещувались, немов списи. Зісподу вереск, стогін…

Homo homini lupus est. І впала в Олі надія. У неї ніколи не стане ні фізичної, ні моральної сили завоювати в цьому коловороті місце.

– Ходім, товаришко, – лагідно промовив реєстратор.

Вийшли на вулицю. Оля з перших слів відчула якусь симпатію до цього незнайомого. Одверто розповіла про своє нещасливе вчителювання, про безпорадне становище в родині. Вона хоче бути незалежною, працювати.

– М-да! – зі співчуттям промовив реєстратор. – Сьогодні ввечері буде нарада правління, я там буду й посилкуюсь дещо зробити… Може як-небудь на завод пощастить.

Умовились зустрінутися після наради.

Оля поверталась додому окрилена надією.

О, безперечно реєстратор їй допоможе. Вона відродиться до життя, стане справжньою пролетаркою…

І дійсно. Реєстратор зустрів з радісною вісткою:

– Я перебалакав. Завтра оформлю реєстрацію й пошлемо вас на цукроварню. Справа певна.

Оля була безмірно вдячна й щаслива. Того вечора вона реготалася вперше за довгий час.

І реєстратор радів з Олиної радости. Він підбадьорував Олю стисканням її руки в своїй. Довго гуляли міськими вулицями, оповідаючи одне одному найкумедніші пригоди з свого життя. Врешті зайшли запросто до реєстратора в кімнату відпочити. Реєстратор оповідав тоді про те, як через біржу він спас одну аристократку від голодної смерти…

Оля слухала зі співчуттям, заглибившись в себе.

– Її батько колись мав п’ятнадцять тисяч десятин землі… Все життя купалась у розкошах, у вині і от – уявіть собі, отут, в оцій кімнаті вона стояла переді мною на колінах і благала, щоб дав їй хоч будь-яку посаду… Н-да! Була надзвичайно красива. Струнка як фея, блондинка, блакитні очи й руки, як мармур… Я отак підвів її за талію: "Не треба сліз, не треба благань… Кожна жінка має цінність купити право на посаду".

Оля здивовано глянула в вічі реєстраторові. Він її обіймав, а очи пожадливо наближались. Не встигла відкинутись, як наздогнав похабний поцілунок.

– Нащо це? – скрикнула, вирвавшись з обіймів.

– Завдаток! – відповів, дивлячись нахабно їй в очи.

Оля опустила погляд.

– Не будьте ідеалісткою. – Він знову торкнувся її стану.

Оля відскочила, мов опечена.

Реєстратор став урівень і почав тоном офіційного відчиту:

– Хоч так, хоч так, а ви мусите продатись.

Оля здригнула.

– А інакше не будете мати ні найменшої посади. Я для вас можу зробити багато. Нарешті міг би влаштувати ще вашу сестру, чи хто там у вас є…

– Пустіть! – враз скрикнула Оля в руках реєстратора так, що в бічній кімнаті стих гомін.

Реєстратор налився кров’ю, сіпнув за руку Олю і, відчинивши двері, піняво прошепотів:

– Марш, мерзавка!

Оля винувато збігала вниз засміченими й запльованими східцями, відчуваючи на собі прошпилюючі погляди з відчинених дверей мешканців:

– Мерзавка. Вулична.

Ліс чорний, змокрілий. Брудні хмари спадали імлистою мжичкою. Мертве листя вкривало землю, немов трупом після побоїща. Сергій немилосердно топтав його, змішуючи з гряззю. Холод, дощ і грязь всмоктувались йому в обуття, в одіж, в саму душу. Вовком хотілося вити в дикому лісі.

Позад Сергія простягалися сотні верстов поневірянь. Від села до села, від міста до міста. Ні притулку, ні привіту. Всюди допит, анкети, рекомендація партійних, виправдуючі документи. Вже з кількох міст Сергієві довелось тікати. Став до того зацькований, що звичайний погляд людини наводив на його жах, а мусів іти до людей, мусів боротись за життя.

Тепер Сергій досягав стодвадцятиверстової мети. В цьому містечку, що доходив, жив його давній товариш – лікар.

Сергій ніколи ні з ким особливо не приятелював, але тепер хапався за соломинку.

Коли сутінки згускли, Сергій стояв уже біля порога лікарської кватирі. Перед ним була незнайома жінка й ретельно інформувала:

– Я тут лікарка замість Осницького. Осницький вже давно перевівся…

Сергій зблід, поточивсь і ледве затримався за одвірок.

– Що з вами? Ви хворий?

Вона посадила Сергія на стілець і заклопотано почала розпитувати.

Сергієві було байдуже. Край! Розказати, хай заявить…

– Я – зацькований заєць…

Лікарка уважно слухала. З початку здивовано, потім щораз її обличчя темніло від суму…

Нарешті вона сягнула до шухляди й подала йому папери:

– Якщо вам вони можуть допомогти – візьміть.

Сергій глянув: "Атестат. Виданий цей Мироненкові Константину Яковичу… Метрична випись…"

Невже ця жінка, що вперше його бачить, довіряє йому?!

– Візьміть, візьміть!

Сергій був безмірно вдячний. Він здавалось, цілком одужав і здатний був пройти ще десяток верстов до ближчого села, але лікарка запротестувала. Він мусить відпочити в неї.

Трохи згодом Катерину Яковну одвідали режисер драмгуртка з цукроварні та начальник районової міліції. Катерина Яковна познайомила обох їх зі своїм братом Костем Яковичем.

Цілий вечір був заповнений сміхом, дотепами та політанекдотами. Під кінець режисер обіцяв написати Сергієві довідку, що він був декоратором їхнього театру, а начальник міліції – про те, що Сергія пограбували бандити і тоді пропав його диплом вільного художника, та всі інші документи.

Сергій розважився. В очах засвітився вогонь життя.

Скоро Оля одержала від Сергія першого листа. Сергій був, як і раніш, надхненний ідеаліст. Він, що пройшов довгий шлях поневірянь, вірить у високу шляхетність людини, вірить у самовіддану її жертву…

Оля скорботно посміхнулась. Її очи запливли сльозами. Проте пригорнула листа.

– Мій хороший, мужній. Він найкращий з людей.

А справді вже тоді й Сергій був не той.

Він одержав посаду декоратора й керівника гуртка малювання в одному клубі провінціяльного міста. Це давало йому разом заробітку на хліб та на воду. Жив у нетопленій норі, спав на холодній підлозі і для постели тільки й мав, що дране пальто – в ньому ж ходив і на працю.

Праця тепер не захоплювала Сергія. На засіданні гуртка, коли затверджували план, комсомольці вилаяли Сергія за ідеалістичний ухил. Сергій побачив насмішкуваті погляди своїх опонентів: "інтелігентик". З біллю відчув, що втрачає авторитет, втрачає ініціятиву, стає технічним виконавцем волі гуртка та замовлень завідувача.

Навколо буяв клуб рухом: фізкультура, радіо, співи, драмгурток, в бібліотеці товпища молоди, робітників, – очи жадібно впиваються в літери… Але Сергій тут лише службовець. Він приходить сюди з єдиним бажанням позбутися скоріше насмішкуватих очей, позбутися гамору й забутись на самоті.

Але самота не давала забуття.

Сергієві кості, омиті осінніми дощами, тепер стогнали від нестерпучої ломоти. Проте, запобігти цьому не було ніякої можливості – Сергій не був ще членом профспілки й не міг користуватися державним лікуванням.

Незабаром навернулася ще одна халепа. Оголошено переоблік військовозобов’язаних. Сергій зовсім не був на обліку. Він з’явився.

"Заарештувати й навести справки на місці, де жив", – черкав військовий комісар у блокноті.

Сергій збентежився. Хотів щось довести комісарові, але наперед його ввірвався якийсь гарячий пацієнт. Сергій охоче уступив йому свою чергу, а сам, зібгавши документи, врізався у натовп.

З того часу вже не знав спокою. Його лякала кожна папка міліціонера, кожний стук у двері… Тільки пізніми вечорами, як вертався з клубу, розважавсь.

Поодинокі прохожі, загледівши обідрану постать, переходили від неї на інший бік. Сергієві пригадувалась байка з дитячої читанки про зайця та жаб – він реготавсь: "Є такі, що й мене бояться".

Проте, з часом його стала ображати така поведінка прохожих. Самотність розривала йому нерви. Тоді безмовний крик одчаю був схожий, здавалось, на нявчання безпритульного кошеняти, що,

обмерзле й голодне, на вулиці пронизливим писком розрізує глупу ніч. Сергій повертавсь до своєї нори, здатний був божевільно кричати, лізти на стіну.

Після однієї такої безсонної ночі він одержав першого листа від Олі. Він так само хороший, дужий, любий Сергій. Те "дужий" – майнуло в його уяві миршавим кошеням. Сергій болісно розреготавсь.

Лящали стіни. Пацюки здивовано визирнули на веселий настрій свого сусіди. Та через хвилину він схопив голову в руки і буйно ридав. Ридав над тим, що загубив своє "я", свою мужність, ідеал, мету. Його любов – пустоцвіт. Він хороший тільки для Олі, – в житті він непотрібний.

Рівновагу Сергій відчув лише тоді, коли за добру половину своєї плати дістав військову картку.

Гроші все – і спокій, і добробут. Грошей, грошей – за всяку ціну.

Сергій чітко бачив перед собою образ Олі, свіжо відчував її ласки, барви інтимного споріднення. Мусить стати певно в життя, мусить вирвати її з лабетів міщанської зайди.

Родина Миколи Васильовича Ярового засідала за вечірнім чаєм. Самовар награвав свою монотонну мелодію, а навкруг сьорбали солодкувато-нудну розмову.

Після довгої перерви, знову з’явився Концов. Поліна Павловна трималась статечно, намагаючись підкреслити свою увагу гостеві:

– Налий, Олю, Шурі. Вам якої конфітури? О, чом ви не берете тістечка?

– Я дуже дякую, Поліно Павловно.

"Пульхерія Івановна", – потай виправляла Оля, але була мовчазна, слухняно розносила чай. Врешті атмосфера взаємної поваги згусла до того, що гість і господарі взаємно набридли одно одному. Замовкли.

Раптом виразно почувся стук у двері. Зоя побігла відчиняти.

– Скажіть, будь ласка, тут живе Ольга Миколаєвна Ярова?

Всі здивовано озирнулись на Олю. Вона вся зашарілась, очи їй іскрились. Коли ж увійшов гість – стала смертно-бліда. Проте підійшла:

– Здрастуйте, Кость Якович. Ви так змінилися. Знайомтесь – мій батько, мати. Мій колишній колега по школі.

Всі неохоче простягували руку, озираючи Костя Яковича з ніг до голови. Це був сухорлявий чоловік, середнього зросту, з лахмітною, русявою бородою, пальто на йому мало вигляд шкіри напівоблізлого верблюда й викликало на обличчях спостерігачів вираз презирства.

Кость Якович розгублено водив очима. На щастя, скоро всі від нього одвернулись, сіла навпроти лише Оля. Руки їй тремтіли, в горлі душила спазма.

– Ви давно приїхали?

– Тільки що з вокзалу.

– А посаду лишили?

– Ні, на день лише.

І замовкли, споглядаючи одно одного страдницькими очима.

З боку ж проймав Олю ласим поглядом Концов. Відчував сік її малинових губів, жагу пругких форм її тіла.

– Ви ж це у якій справі приїхали? – запитав він діловим тоном, підсуваючись до Олі.

– Я?.. та я колись учителював тут. Тепер перевівся, але потрібно забрати деякі документи.

– Останнє діло – вчителювання, скажу я вам.

– Що ж, не всім же й спекулювати, – відповів незлосливо Кость Якович.

Концов спалахнув. Повернувшись до Поліни Павловни, він промовив улесливо:

– Дивуюсь, що у нас і досі не вивелись орангутанги.

– Як? – в свою чергу здивувалась Поліна Павловна.

– Це я про наших грамотіїв-учителиків.

– Ха-ха! – зайшлася робленим сміхом Поліна Павловна, а за нею й Микола Васильович хіхікнув у вуса.

Оля, здержуючи ридання, вибігла в темну кімнату. Кость Якович підвівся:

– Бувайте здорові.

– Прощайте, джентльмене, – відповів нахабним сміхом Концов.

Враз його погляд занепокоївся. Поруч Костя Яковича стояла одягнена Оля.

– Ти ж це куди проти ночі? – скрикнула Поліна Павловна.

– Я мушу поговорити з Костем Яковичем.

– Не смій виходити. Можеш поговорити тут. Подумаєш, секрети!

– Так. Секрети, – владно кинула Оля крізь плече і, стиснувши руку Костя Яковича, вийшла.

– Ти чуєш? – ревнув у слід Микола Васильович.

Кость Якович затримав Олю:

– Вернись!

– Сергію, – скрикнула благаючи Оля й, стримуючи ридання, припала йому до грудей.

– Ми завтра зустрінемось. Я все одно не зможу тобі нічого розказати. Я втомився.

Оля лишилась покинута під темною стіною. Тільки ж повернулась у кімнату, мати зустріла.

– Щоб я більше не бачила таких вибриків. Я не дозволю водитися тобі з усякою мерзотою.

– А ви краще придивіться, де мерзота.

Оля виразно показала очима в бік Концова.

Вмить громом тарахнув по столі кулак Миколи Васильовича.

Все втихло.

Оля зникла в темну кімнату. Пітьма глухо застогнала, як буря.

В той час Сергій безсило плентався міськими вулицями.

Зашерхлі калюжі ламались лунким криком надій, що відлітали, струмки збігали тихим квилінням наруги й каламуту. Весна була в струпах і бруді.

Підійшов до кватирі свого єдиного доброго знайомого в цьому місті.

– А-а!.. – захлинулась на порозі жінка. – Це ви? А знаєте, скільки ваших розстріляли? Я так боюсь за свого Колю!.. Якраз його вдома немає зараз. Може, ви зайдете коли інше.

Сергій криво посміхнувсь і побрів ночувати на вокзал.

– Тікаймо, – сказала Оля Сергієві, – за мною стежить Зоя.

Вони швидко зникали з одного рогу за другий. Дощ зі снігом спадав на них розпорошеним морем, загородні вулиці обкидали грязюкою. Здавалось – нікуди втекти і ніде заховатися. Їх гнала земля і небо. Зупинились на кладовищі під дахом каплиці. Груди заніміли, просякши отрутою болів.

Плакали чорні дерева, хрести, вітер розносив стогін могил. Як капля за каплею, тихо спадали слова скарг у мертвому царстві.

Сергій мовчазно слухав. Вони загинуть як комашинки в потоці. Навіть не крикнуть.

– Не крикнуть! – зідхнули могили.

Оля підвелася:

– Тікаймо звідціль. Страшно цих могил.

Пішли, як вигнанці Едема. В грудях любов і безнадія. На шляху перед ними зашумів струмок.

Сергій іронічно посміхнувсь:

– Тепер кінець. А-ну? Р-раз!..

– А що?! – зареготала Оля, перескочивши. Вона повернулась до струмка: – Співаєш?

І враз зросла надія. Весело рушили до вокзалу.

– Побачиш, – казав Сергій, – до осені я буду мати гроші.

– До осені! – поцілувала Оля Сергія перед поїздом.

Сергій нашвидку відповів і рушив у натовп до вагона. Видалось, що розлучилися надто холодно. Хотів повернутись.

Бемкнув дзвоник. Поїзд рушив.

Оля повернулась до виходу, голублячи в грудях щось тепле й разом тоскне.

– Моє поважання! – несподівано вдарило по нервах.

Оля здригнулась. Біля неї був Концов.

– А ви ж чого тут?

– Випроваджував товариша.

В очах видно було його нахабну брехню.

– М-да! – продовжував іронічним тоном. – Значить і ви випроводжали. А ваша мама так турбувалась, щоб не промокли та не застудилися. Я, звичайно, вас виправдую цілком. Варто, варто було йти, щоб поцілувати любого.

– А вам що до того? – спалахнула Оля.

– Звичайно, нічого. Я тільки хочу повіншувати вас з люмпен-нареченим.

– Цього люмпена ви не варті й мізинця.

– О, куди нам грішним? То ж, напевне, якийсь лицар. Хіба ж не видно по латах?

– Мерзота! Я з вами не хочу й слова говорити! – викрикнула з серцем Оля, повернулась і пішла в протилежний бік.

Її наздоганяв жовчно-яхидний смішок.

Вдома Оля сподівалась нової бурі. Але відносини до неї стали в образі загадкового грізного сфінкса. Ні батько, ні мати жодним словом не закинули про її поведінку.

Концов видимо беріг таємницю до слушнішого моменту, і, може, йому просто набридла гра з Олею. Він знову став бувати мало не щодня, але на Олю не звертав жодної уваги, навіть перестав ручкатись. Тепер у

Концова знайшлися спільні інтереси з Зоєю, хоч тій був усього шістнадцятий рік. Вони часто відокремлювались у куток для секретних розмов, ходили на прогулянки, в театр, тощо.

Оля в глибині своїх почувань шкодувала сестру, хоч разом раділа егоїстично за себе – їй дали спокій.

Раптом від Сергія лист.

"Невже цьому правда? Ти зрадила? Ти давно маєш полюбовника? Ти хочеш мене видати? Але для чого запитувати? Як можеш ти виправдати цей факт: твій полюбовник знає мою адресу, знає, що я під чужим прізвищем… Він загрожує тюрмою від твого імени. Я не можу збагнути, не можу вірити. Невже сльози твої у мене на грудях – то сльози Іуди? Він пише: "Нащо здався обірванець красивій жінці?"

І це вже твоя віра? О, тепер зрозуміла мені твоя поведінка. Ти примусила мене очікувати тебе під дощем, в надії, що я піду і не відбудеться побачення, ти втікала зі мною від свого полюбовника, ти, врешті, так холодно мене поцілувала, мовляв – їдь і ніколи більш не вертайся…"

Оля вся зблідла, руки дрижали, зір розгублено блукав. Враз запримітила, як Зоя лукаво посміхнулась і швидко зникла в другій кімнаті.

Блискавкою здогад. Оля відчинила шухляду. Кількох Сергієвих листів не було.

– Зоя, ти забрала в мене листи?

– Що?! – глянула через губу Зоя.

– Так, так. Я знаю. Поверни, бо я тебе розірву.

– Божевільна! – скрикнула Зоя, злякано відступаючи.

Оля вмить скочила, як дика кішка, і щавила Зоїну руку:

– Віддай!

Зоя, вереснувши, схопила ножиці і вдарила гострим кінцем супротивницю в руку. На допомогу ще вискочила з кухні Поліна Павловна й теж штурхнула Олю в груди.

– Ти парш… – але на півслові запнулась.

В Олі зажеврів рукав, – по руці пробіг кривавий струмок. Оля хитнулась. До вечора вона вже стала в домі героїнею дня. Рука спухла, підвищувалась температура. Поліна Павловна з розгубленим виразом на лиці – клопоталась. Боялись затруєння крови.

Микола Васильович покликав лікаря.

Ще кілька разів Оля з диким криком поривалась на Зою. Зоя мусіла втікати з дому. Під кінець Оля бліда, знесилено впала на ліжко й заснула. Прокинулась лише тоді, як почула в домі голос Концова. Концов підійшов до ліжка й лагідно запитав:

– Що з вами, Олю?

Оля мовчала.

– Хіба ж я вас чим образив, що навіть не заслуговую відповіді?

Оля несподівано скочила з ліжка:

– Ви ще будете наївність корчити? Хто листи викрав? Хто писав Сергієві? Падлюка, спекулянт…

Вона хижо націлила ненависні очи в Концова. Коси їй були розвіяні, груди розхристані. Була страшна, як божевільна.

Поліна Павловна водила переляканим поглядом то на Олю, то на Концова. Концов гордо випростався:

– Це ви про свій роман з отим пройдисвітом? Прошу не згадувати мого імени у вашій брудній історії. Я вам не злодій і не шантажист… я…

– Злодій, шантажист! – викрикнула Оля. – Геть з-перед очей, геть, мерзота!..

Концов зніяковів. Змінивши дурнувату міну на кислу, він вийшов.

Сергій не знаходив собі місця. Невже і вся любов її була обман? Ті поривчасті обійми, ті вогнисті поцілунки? Щоб знав тоді – убив би. "Нащо здався обірванець красивій жінці?" Ха-ха! Ось він – життьовий погляд практичного віку. І вона ще могла так нагло брехати? "Я нікого не зможу більше любити. Я згоріла для тебе".

Поїхати і плюнуть їй в обличчя, а там – хай тюрма, смерть… Але жах зупиняв; невже він побачить руїну своєї святині?! Та ніжна, щира Оля скаже йому: "Не люблю?!"

Десь у глибині ще жевріла надія. Та дійсність розбивала її.

Оля більш не писала. Сергій запив. Пив мстиво. Колись він дав обіцянку Олі не пити. – "Алкоголь бруднить, озвірячує людину" – а сама вона не бруд, не тварюка?

І Сергій зловтішно пускав свої заробітки на самогон. Нехай віються. Йому ні для кого зберігати, йому нічого не треба, в його нічого нема. Нема любові, нема мети, нема творчої праці. Коли ще в селі Сергій був ідеологом і творцем, то тут став звичайним ремісником: малював плакати, вивіски… Вся мета його існування стала в тому, щоб заробити копійку. Сергія підносив у сферу забуття чад алкоголю та галас загородніх шинків.

Того дня Сергій силкувався якомога більше випити. Випити стільки, щоб уже ніколи не протверезитися. Дико кричав, співав, щоб заглушити крик одчаю. Пропивай, Сергію честь, продавай сумління, душу продавай!

Його компаньйон, колишній адвокат, стукав по столі:

– Тобі з честі хліба не їсти. Маєш за честь – пляшку, за сумління – пляшку, за душу – дві.

– Дві! – командував Сергій.

– Увесь світ бордель, а люди… – десь в одному кутку синтезував п’яний, хриплий голос.

– До чого ми дожілі, о росіянє? – застогнала в другому бородата постать.

"До чого ти дожив?" – як крізь туман, дійшло до свідомості Сергія. Диким поглядом обвів присутніх. Видалось, що він давно вже в домовині. Його посідає черва, копошиться, точить йому серце… Він ніколи вже не народиться, ніколи вже не побачить Олю…

– Оля, Оля! – застогнав, заридав буйно, невтішно.

Хтось розважав. Комусь оповідав:

– Я любив… любив її…

Враз нахабно в саме вухо:

– Любові нєту – дайош монєту! Ха-ха-ха… Вот!

Сергій відчув, як йому затисло вуста слинявим поцілунком. З ним була п’яна, розкуйовджена жінка. Вихилялась, пестила. Сергієві шугнула кров. Мстиво стис в обіймах і, немов наново відроджений, втішно закричав:

– Любві нєту… Правильно! Дайош, дайош…

Повернувся додому пізно, з жінкою. Всю дорогу повторяв слова нової для нього істини: "Любві нєту – дайош монєту". Такий звичайний і легкий сенс життя: гроші, горілка й жінки… З цього часу він легко покотиться по цій похилій площині.

Несподівано в кімнату постукала хазяйка. Подала листа. Як крізь туман дивився Сергій на білу пляму. Враз, знайомі кривульки літер, немов зірвалися з паперу і зграєю шугнули в груди. Застогнав і ридаючи схилився на стіл.

– Дурак! Ідіот! – скрикнула презирливо компаньйонка.

– Що? – скочив несамовито. – Геть, шлюхо!

І не встигла компаньйонка опам’ятатись, як бахнув нею крізь зачинені двері в протилежну стіну коридора.

Тільки другого дня зміг прочитати листа Сергій. О, якою скотиною видався сам собі! Оля прислала йому величезного листа. Була хвора, їй

боліла рука мало не протягом цілого місяця. Тепер рука її здорова і вона змогла з’ясувати все непорозуміння.

Того ранку Сергій ретельно вимився, неначе хотів змити намул минулих днів. Це був його перший день весни. Цвіла черемшина, зелено пишались дерева, розсипалося сонце золотим водограєм. Сергієві цвіла душа. Бачив чисту красу жіночих облич, бачив братню душу в очах.

І того ж чудового дня, завклубу сказав Сергієві:

– Можете більше не приходити на роботу. Вас я звільняю.

– Як?

– Отак. Ви вже більше тижня не приходили.

– Та я… Я хворий був.

– "П’яний був", дозвольте виправити.

Сергій сидів на вузловій станції й очікував поїзда. Апатично дивився у натовп. Враз із гущі виринула знайома постать. Сергій поточився від здивування, мов від вибуху. Галюцинація?

Але за хвилину він уже твердо бачив на пероні Концова. Той ішов у компанії другого виразного непмана. Очевидно, були заняті діловою розмовою. Сергій слідкував, як тінь.

Обидва пройшли до товарових вагонів – звіряли накладні. Коли вертались до залі, Сергій зупинився, щоб пропустити перед себе Концова. Концов кинув летючий погляд на Сергія і продовжував розмову без найменшої павзи.

Не впізнав. Чи тому, що був заклопотаний справою, чи тому, що Сергій тепер був виголений і по-людськи зодягнений.

Підбадьорений, Сергій рушив слідом через залю до ресторану, що був за вокзалом. Однак не посмів піти в глибшу кімнату. Сів перед портьєрою, з-за якої видно було лише руки над столиком обох спільників. Руки Концова відрахували червінці й прийняли з рук спільника накладні. Після цього зблизились прозорі келишки, забряжчали об тарілки ножі. Розмова голоснішала.

– Будьте певні, що за кілька тижнів я зможу для вас заготовити вагонів зо два.

Концов:

– Зерно для мене – риск. Мука – інша справа.

– А чому б вашу інвалідну хлібопекарню не перейменувати, ну, просто в сільськогосподарську артіль? Ви розумієте, скільки б ми мали на убій товару?

Через кілька часу спільник Концова сидів у бричці, а Концов щиро тис йому руку. Навкруг стояли посильники, станційні службовці й по-блюзнірському пряли очима на важну особу.

– Хто він такий? – запитав Сергій.

– Завідувач культгоспу… Тут є такий, кілька верстов звідціль.

Коли бричка рушила, Сергій ступив униз по східцях назустріч Концову.

– Доброго здоров’я, товаришу.

– А-а! Моє поважання! – скрикнув Концов по хвилі здивування. – Константин Якович?

– Не зовсім так. Оскільки вам відомо, я листи підписую – "Сергій".

– Ні, вибачте, я цього не знав. Як пам’ятаю, то ви, здається, так одрекомендувались?

– Рекомендація рекомендацією, але ж ваше викриття її анулює…

– Ви про що це?

– Про анонімку.

– Не розумію.

– Так зрозумійте, що ваш анонімний лист у мене в кишені. Ви дивуєтесь, ну-да. Ви й Олі казали, що не брали моїх листів, однак, Зоя кінець кінцем призналась, що викрала їх для вас.

– Зоя? Ха-ха! – надто штучно зареготався Концов. – Це цікаво. Мені дуже хотілося б з вами про це поговорити. Ви маєте час?

Обидва опинились за портьєрою, що перед цим відбулася за нею торговельна умова. Концов замовив пива. Сергій приготувавсь уже викривати Концова, але, на диво, той зразу ж почав діловим тоном:

– Н-да, пане-добродію, мусимо з вами договоритись остаточно. Справа з Олею. Ви, значить, продовжуєте переписуватись з нею в старому дусі?

– Діла вам до цього, здається, аж ніякогісінького.

– Діло до цього у мене є. Оля мені подобається.

– А через те, що ви Олі не подобаєтесь, то…

– Це ще питання.

– Питання? Так дозвольте вам довести. – Сергій вийняв останнього Олиного листа й почав цитувати: – "Мені здається, що квінтесенція всієї підлоти, яка тільки в людях – це Концов. Я так ненавиджу цю падлюку, що сама, здається, різала б його на шматки без найменшого жалю".

– Як од великого до смішного, так і од ненависті до любові – один тільки крок, – відповів Концов зніяковілим смішком. Але зараз же почав поважно: – Справа не в цьому. Ви обоє надто наївні. Ви бороните з мужністю Дон-Кіхота карточні замки. Одружитесь ви, і вони розлетяться вам як на вітрі. Ви тільки гляньте тверезо й чесно. Гаразд. Ви художник. А для кого потрібне мистецтво, раз нема капіталу? Для кого й що ви будете творити? Плакати? На цьому багато не заробите.

– А я посилкуюсь придбати марку якої-небудь інвалідної артілі…

Концов допитливо глянув, але так само продовжував рівним голосом:

– Не з вашою вдачею. Ви пропащий чоловік. Мені шкода Олі. Якщо у вас стане совісті вести її до загибелі, то я…

– Дивлячись, що називати загибіллю.

– Я називаю вас.

– А я вас.

– Це відомо. Божевільні вважають тих за божевільних, хто не поділяє їхніх думок. Я досі думав, що ви чоловік з тверезим розумом. Коли ж ви не здібні логічно мислити, то запам’ятайте: я не допущу, щоб Оля була ваша. Для цього мені треба сказати на станції тільки одно слово співробітникові ДПУ – й квита.

– А друге слово лишається сказати мені – і з вами й вашими вагонами – квита.

– Ви про що це?

– Про те, що ви розумієте.

– Ви стежите? Думаєте підкопатись? Пане-добродію, не раджу. Програєте. У мене факти, у мене капітал. Краще – мир. Дайте слово, що з цього часу ви не пишете Олі жодного листа, – і я гарантую вам спокій і добробут.

– Живіть краще сами в своєму добробуті, а до нас з Олею не втручайтесь. Такого роду спекуляція складніша, й ви нічого не виграєте. Я й зараз можу з’явитися в ДПУ. Нас будуть судити обох, – хоч, по суті, я не винуватий – ну й що ж? Все одно Оля буде любити мене.

– Ну, ще побачимо, кого вона любить, – зухвало промовив Концов.

– Побачимо!

За півгодини Сергій уже їхав поїздом до нового міста. На чолі йому снували думи важкими хмарами, перед очима – жодної перспективи.

– Скажіть, ви перший раз їдете в це місто? – Несподівано розбила Сергієву задуму елегантна сусідка, що сиділа біля вікна візаві.

– Так, перший.

– І у вас там нікого нема? Ні родичів, ні знайомих?

– Нема.

– Ви думаєте влаштуватись на посаду?

– Думаю.

– Так я й знала.

– Як це ви могли знати? – добродушно посміхнувся Сергій.

– Отак, дивилась на вас і читала.

– Он як! Ви значить – фізіономістка?

– Так. До певної міри я можу нею бути.

– Цікаво мати таку сусідку. Так ви прочитайте, що взагалі доля пише для мене.

Фізіономістка охоче погодилась. Вдивлялася в обличчя, розглядала руку.

– У вас лагідна вдача. Кохаєтесь у мистецтві. Маєте якийсь мистецький хист, навіть здобудете славу. Між іншим, ви переживали, чи то, ще маєте пережити в своєму житті якусь катастрофу, а поза цим життя пройде тихо й щасливо. Жити будете довго, одружитесь тільки раз…

Сергій посміхнувся. Він не вірив у ворожбу, але тут випадково збігалося так, як було і як мусило бути. Безперечно, він одружиться з Олею. Й життя їхнє буде щасливе. У його є хист, буде слава. Катастрофу він уже пережив. Перспектива стала чіткою й прекрасною. Відчув такий прилив енергії й утіхи, що вже замало стало весело балагурити з сусідкою. Він мусить поділитися з Олею. Розклав для писання папір.

– А я знаю, кому ви хочете писати? – промовила фізіономістка.

– Кому?

– Їй.

– Правильно.

– Цікаво, яка ж вона?

– О, вона найкраща з усіх людей і з усіх жінок.

Перше Травня. Шумливо-весняні потоки розлялися міськими вулицями. Прапори, як натовп червоних вітрил, пливли над хвилястою поверхнею. В повітрі співи, музика. Небо раздирав клекіт залізних орлів. Все стреміло до якогось центру, кружляло, кипіло, як у коловороті.

Сергій пригадав маніфестації перших днів революції. Тоді й він плив у бурхливому морі, повний віри й ентузіязму; тепер – відкинутий хвилею на засмічений беріг. Протискався попід стінами поруч зі спекулянтами, люмпенами та всякими іншими покидьками революції. Не то з докором, не то з іронією дивився на робітничі лави.

Нема неба святного, немає див чарівних, – відкрились простори холодної матерії для розуму й серця людського. Кожну промову тепер Сергій розцінював, як дипломатичний хід до кар’єри, або вислугу перед

начальством з-за шматка хліба. Механічно вигукували сотні "хай живе", механічно покривало їх тисячне "ура".

Навіть серед молоді він не бачив того революційного запалу – був лише спорт. У спрощенні цієї молоді Сергій вбачав деморалізацію.

Ось миршавий юнак на правах товариства обійняв товаришку-красуню. Його зір плотоядно-масний, він забув маніфестацію й світову революцію, – а в її вицвілих очах – утома, байдужість.

Он дівчина, з обличчям кольору гороб’ячого яйця, фамільярно спирається на плечі двох товаришів і голосом гермафродита оповідає про роботу серед піонерів…

Червоні прапори, червоні стрічки, червоні вбрання… "Я боюсь, що червоний колір у нас скоро стане анахронізмом", – хотів сказати Сергій, але, обвівши поглядом своїх сусідів, не зважився.

Він був абсолютно самітний.

Коли розплився в гирла вулиць натовп – на сірих тротуарах лишались потоптана зелень, лушпиння, недокурки… Тоді зустрівся Сергій віч-на-віч зі своєю творчістю: "Пиво б. завода Шульц", "Ресторан Ренесанс – вечорами циганський хор"…

Поодиноко блукали, як сновиди, власники та одвідувачі цих закладів. Золоті зуби, фарбовані коси, губи, обличчя – або висмоктані як цитрина, або оздоблені товстим шаром лою…

– Мої пани! – посміхнувся Сергій і відчув, як до краю спустошилась його душа.

Для чого йому життя? Колись вірив у кантовську вищу мораль, потім сам знайшов був мету в громадській праці, а тепер – carte Blanche.

"Carte Blanche"? – вловив себе й посміхнувся. Власне, для нього тепер два ходи; або лишитись наймитом на послугах у непманів, або ж… вийти за межі буття.

Сергій серйозно задумався над останнім ходом. Враз метеором – нова ідея. Він може ще відродитись. Стати перед судом і відкрити до глибини своє єство. Невже він не заслуговує на право громадянства? Дайте працю, здорову творчу працю – він буде тягти її як каторжний.

І ввечері Сергій рішуче ступив до вокзалу. Він попрощається з Олею й піде.

Несподівано назустріч.

– Кость Якович, ви?!

– Катерина Яковна? А ви як сюди?

Привітались, як найближчі приятелі. Катерина Яковна приїхала, щоб закупити деякі медикаменти та приладдя. Коли довідалась, що Кость Якович збирається їхати, щоб віддатися в руки суду, вона занепокоїлась.

– Не бійтесь, Катерино Яковно, – заспокоював Сергій, – я буду вам вдячний все життя й ніколи не дозволю собі вас видати. Я хочу, нарешті, бути самим собою. Прошу, ось ваші документи.

– Для чого це? Я зовсім не боюся за себе. Але ж чи усвідомлюєте ви цей крок? Давайте поміркуємо тверезо. Ви загнаний, ви в одчаї, але хіба це вихід?

– Так, Катерино Яковно, – вихід. Я йду цілком свідомо й спокійно.

Він дійсно був спокійний. Катерина Яковна нервувалась, упрохувала – нарешті на її очах заблищали сльози.

Сергія шпигнуло це співчуття. Вирішив одкласти виїзд та й з’ясувати доцільність такого кроку.

Обоє приїхали з вокзалу в готель.

– Костю Яковичу, це не ексцентричність. Ви мені дорогий. Ви тільки зрозумійте, ви носите ім’я мого брата. Його розстріляли денікінці. Єдиного брата. У мене нікого немає більше. Мого чоловіка розстріляли більшовики, нізащо! Після розстрілу його виправдали… Виправдали!..

З очей її бризнули сльози. Вся здригалася в конвульсійних риданнях і як крізь бурю прорвалось:

– Стьопа!.. Мій Стьопа…

Вона підвелась:

– Костю, дорогий! Ви хочете піти, щоб після смерти вас виправдали? Не йдіть, благаю. Я хочу думати, що в мене є брат. Я зовсім самітна.

Сергій чуло взяв за руку. Його нерви були напружені. Враз щось, як струна, йому обірвалось і затремтіло болісним скимлінням.

– Бідна! Мені шкода вас. Я розумію. Я може ще більш самітний… Мене не приймає ні земля ні небо. У мене – ні кляси, ні родини, ні ймення, ні сестри…

– Брате!

І вмить вона втішила його братерським поцілунком.

…Коли ж за вікном дрімала вулиця, Сергій у затінку ночі голубив Катерину Яковну, як мрію. Вкипали горюче вуста, нечутним шепотом розливався екстаз:

– Стьопа!

– Оля!..

Оля кілька день кипіла ненавистю, як довідалась про нові підступи Концова. Вона мусіла десь розкидати вогонь, щоб не спопелити саму себе.

Концов не з’являвся. Тоді Оля написала йому листа.

"Якщо ви привикли купувати любов по ціні коров’ячих туш, то я вам раджу змінити лише марку вашого підприємства – й ви будете її мати. А щодо загроз проти Сергія – то я застерігаю – вони стосуються більше вас самих. Зараз же поверніть мені його листи".

Оля відчула заспокоєння, лише як її малий браток Вітя зник з листом за дверима. Вона була певна своїх сил, – її загрози – не іграшка. Вона спокійно віддалась на волю почуванням. Нехай рік, нехай ще два, а Сергій нарешті виб’ється на широкий шлях, і тоді в щасливому житті вони винагородять себе за всі попередні прикрості долі.

Оля зважилась терплячи ждати, поки випогодиться на її обрії. Взагалі, вона звикла терпіти. Її тепер не зачіпало льодяно-мовчазне ставлення батька, не дошкуляли докори матері – хоча з часу відомого інциденту з ножицями ці докори стали більш механічні аніж злосливі. А після того, як Оля прошпилила матір очима, як блискавкою, Поліна Павловна перестала глузувати з її нареченого "орангутанга".

Навіть Зоя прикусила язика, а малий Вітя цілком перейшов на Олин бік. Вони спільно робили лекції, читали книжки, бавились, а під час своєї

відсутності Оля мала адвоката – Вітя огризався за Олю перед батьком, матір’ю, Зоєю. Оля дуже полюбила цього маленького приятеля, бо крім його у неї не було нікого в цілому місті.

– А Шура дуже розсердився, – конспіративно сповістив Вітя. – Зразу порвав твого листа, а потім поклав шматочки на столі й став писати тобі.

Оля розгорнула чималястого аркуша.

"Дуже дякую за попередження. Звичайно, я й без цього знав, що ви оголосите мені війну. Але, дозвольте повідомити, ваші набої рвуться "за полем поражения". Я тут неповинний. Вас кепсько поінформовано. Як хочете мати дійсне уявлення про стан речей – треба поставитися критично й до слів того, кому ви так безмірно довіряєте.

Коли хтось хоче вас вигідно продати, то не називайте це "купівлею любові ціною коров’ячих туш". В ту хвилину, як і зараз, мені тільки шкода вас. Ви жертва. Я трохи більше за вас знаю життя і знаю людей. Вашого "товариша", чи як ви його називаєте, я зрозумів з першої зустрічі, а остання сутичка тільки ствердила справедливість моїх спостережень. Я міг би багато дечого вам викрити, але бачу, що моя послуга стає на перешкоді вашого "щастя". Даю слово, що від цього моменту найменшого втручання мого у ваші справи не буде. Тепер я хочу тільки попросити у вас пробачення за попереднє втручання, й з’ясувати його природу.

Досі я вас знав за надзвичайно хорошу, скромну й справедливу людину, і тим ви мені стали дорога. Я вас дуже поважав. І от, я побачив вас на краю прірви. Я сказав собі: "Твій моральний обов’язок за всяку ціну врятувати її. Вона ще наївна, молода, вона не бачить…"

З цієї причин і у мене його листи, його адреса й моя пропозиція йому виявити перед вами його дійсне обличчя. Повертаю вам листи й шлю вам своє тисячу-тисяч – вибачте!

Від душі зичу, щоб ви були дійсно щаслива, а в нещасливу годину не забувайте, що є на світі готовий до ваших послуг – Ол. Концов".

– Ну, за це вже дякую! – проказала собі Оля, сміючись, але поруч з цим відчула, як просякло їй у груди якесь роздратування на саму себе.

– Вітя, підемо на город? – перекричала свій внутрішній голос.

За чверть хвилини вона вже обливалась потом, підсипаючи картоплю на батьківському клапті города. Вся увага була в процесі роботи, і зденервований організм вбирав як живний нектар – сонце, відмолоджувалась кров, росли м’язи.

Вже сонце, підпаливши край неба, склало офіру робочому дневі, як Оля поверталася з города. Повз неї проходили зі струментом теслярі, заляпані мулярі, вантажники… І Оля почувала себе спорідненою з цією робочою сім’єю. Вона має святкувати відпочинок разом з ними, вона має право на життя… Безперечно, вона відродиться.

Незабаром стануть певно в життя, горді своєю вірною любов’ю.

Неначе вранішнє сонце – розцвіла Оля щастям, коли вдома застала листа…

І раптом:

"…Ми сиділи одинокі, вигнанці світу. Були щирі й близькі, як брат з сестрою. Я не стямився, як наші вуста зіллялися в братній поцілунок… А потім… вона стала мені за жінку…"

Оля швидко відкинула листа. Зблідла, як висохлий степ. За завісою братерства – Сергій розпутник? Сергій зрадив?

Це та страшна хвилина, що її Оля інтуїтивно сподівалась. Вирок вже давно був у неї випечений хрестом на руці. Дві пилюлі морфію зберігались, як емблеми, що повинні уквітчати їхню любов.

Як з-під удару ножа, криваво бризнуло з грудей:

– Навіки втеряла любого, хорошого Сергія.

І руки рефлекторно простягалися до отрути. В цей час, підстрибуючи, в кімнату вбіг Вітя.

– Бачиш, скільки для тебе в полі нарвав квітів!

Здержуючи ридання, Оля вибігла на двір. Тікала міськими вулицями від камінного натовпу, від крику, від життя…

Скам’яніло зупинилась над кручею.

Сонце згасло. Насували примари. На синьому небі зірка запливала туманною поволокою.

Сергій був під перехресним вогнем. Він втеряв рівновагу, сон. Між ним і Олею повстало щось чорне, болісно-гнітюче, якийсь упир, що висисав йому кров і почуття. Сергій втеряв мужність. Він не договорював.

Оля догадувалась.

"…Благаю, хоч момент будь щирий. Чи ж любиш ти мене?.."

"…Ти не розумієш, яка я покинута, самітна. Ти може ніколи не зрозумієш…"

"…Ах, як хотіла б я, щоб хтось могутній стер цю чорну сторінку наших відносин, щоб, повернув мені давнього, хорошого Сергія…"

А поруч Катерина Яковна.

"Любий Костю! Ти завжди в моєму серці залишишся рідним братом. Ти надзвичайно хороша і щира людина…"

"…Я живо відчуваю твій подих, твою ласку…"

Сергій сам ще свіжо відчував солодкий сік її вуст, гарячий тиск її оголених рук. Марив нею самітними ночами.

І от однієї ночі Сергій побачив їх обох. Він лежав безвільний, а Катерина Яковна хірургічним приладдям витягувала йому серце з грудей. Поруч стояла Оля, бліда, з жахом в очах.

На ранок Сергій рішуче розірвав листи Катерини Яковни, а Олі написав одверто. Він зараз нічого не почуває до неї – стомився від переживань. але знає, що незабаром прийде хвилина, коли готовий буде добути її крізь ножі, крізь полум’я.

Написав і заспокоївся. Нарешті він одігнав чорну потвору. З певністю очікував хвилини, коли виправдає любов’ю слова.

Тим часом щовечора Сергія заїдала самотність. Тікав на людні вулиці, на бульвари, в кафе… Всюди тинявся одинокий, непомітний, безідейний, безбарвний. Заздрив на тих, що мали громадської нагрузки на двадцять чотири години, заздрив на ті білі пари, що зогрівали прохолоду ночі жаром грудей, проймали пітьму блиском в очах.

Він самітний.

Одного вечора, після кількагодинної прогулянки бульваром, Сергій сів на лавку. Не було опертя ні для думки, ні для ока. Враз на сусідній лавці проти ліхтаря помітив на диво знайоме обличчя. Наблизивсь до лавки й лише вловив усмішку очей – скрикнув:

– Фізіономістка?

– Фізіономістка. Ну що, справдилось моє пророцтво?

Така була зав’язка, а потім Сергій прогуторив цілий вечір. Щоб розпізнати ближче фізіономістку, він прикинувся ловеласом. До кінця вечора Сергій уже грався її косою, брав за талію… І в той момент, як мав остаточно кваліфікувати її, наблизившись до вуст, – фізіономістка раптом випросталась тигрицею:

– А та, найкраща з усіх жінок? Ех ви, мужчини… Або ви поцілуєте й ми більше не зустрінемось, або будемо хорошими знайомими.

Сергій засоромився. Він з’ясував мету свого поводження й запевнив:

– Я ніколи не полюблю другої…

– Полюбите! – жагуче шепнула йому в уста фізіономістка й зникла.

Сергій відчув, як той шепіт збурив йому кров, як раптом він зненавидів фізіономістку…

Другого вечора Сергій уперто шукав фізіономістку по всіх вулицях і бульварах. І знов несподівано вгледів її на тій самій лавці.

– А ви знаєте, що я приходив до цієї лавки вже кілька разів?

– Я знала, що ви будете мене шукати, й вийшла.

Сергія обурила така впевненість.

– Так знайте, я шукав вас для того, щоб поцілувати.

– Ви можете мене поцілувати тільки раз. Раз назавжди, – промовила романтичним патосом.

Сергій безцеремонно підступив. Враз фізіономістка закрилась руками й голос їй упав:

– Хіба й ви легковажний? Невже заради паскудного поцілунка ви здатні проміняти добрі товариські відносини? Ах, якими можна бути друзями! Це ж прекрасніше за любов. Так мало в житті прекрасно-чистого. Люди такі легковажні. Крихту волі, крихту свідомості – й можна викристалити прекрасніший перл, якого ще ніколи не знало життя. Його ніколи не породжувало кохання. Один необачний крок – і вже ніколи не відродити чистоти відносин.

Вона підвела надхненне обличчя й захоплено промовляла, вдивляючись широко-відкритим зором у глибінь ночі.

Сергій зачарувався: пророчиця Тірца…

""О, як я хотіла б, щоб хтось могутній зітер цю чорну сторінку наших відносин", – пригадав з аналогії: – Але, чи ж знає Оля цей кришталево-прекрасний ідеал дружби? О, безперечно, фізіономістка вище Олі. Вона пророчиця людського щастя, художник прекрасного ідеалу… Ніколи не сподівався зустрінути в ній таку високоідеальну жінку. О, божественна Тірца!"

Той вечір вони сиділи одно поруч одного повні екстазу, мрій, поривань до зоряних світів, і не ворухнувся жодний нерв стати.

Вранці Сергій не пішов на працю. Як же підло було б після надхненного піднесення внизитися до ілюстрування тексту: "Щоденно свіже м’ясо з міської різниці"…

Сергій побрів назустріч сонцю, вітав волошки й пахучі медові гречки. Радий був обійняти всесвіт, затопити повіддю рожевих мрій…

Коли ж повернувся, місто зразу закричало тисячами голосів ріжноманітних потвор цивілізації, вітрини магазинів презирливо дивились на його маленького, сірого…

Враз перед Сергія з магазину вийшла Тірца. Пішла вгору в супроводі сивого інженера. Тірца граціозно балансувала в білих капчиках, в білій шовковій сукні й білому брилі. До неї не по-батьківському притискався інженер. Він ніс галантерейні пакунки, й Тірца вдячно схиляла в його бік голову.

– Наволоч! – вирвалось у Сергія. – Так ось чому вона не хотіла, щоб я її проводив?

Зате тепер провів мстивим поглядом до самого будинку, де Тірца зникла разом з інженером.

Увечері Сергій зустрів Тірцу на місці де умовились. Взяв грубо попід руку й мовчки повів. Коли опинилися в глухому місці, промовив:

– Сьогодні я вас поцілую.

– Я певна, що ви цього не зробите.

– Ні? Ось вам. Що ви після цього скажете?

– Нічого я вам не скажу. Це тільки гра.

– Гра?

Він пожадливо впивався в губи, в очи, груди… Тірца поривчасто дихала, вгиналась тремтючою лозиною, шепотіла:

– Це нічого…

Була чаруючи приваблива, як сон. Вона безмірно краща за Олю. Правильний ніс, еластичні гадючі обійми…

Солодкий гріх! І вони сплелися, впившись одно в одного, як двоє зміїв.

– Ну, а тепер ми розійдемося назавжди.

Тірца мовчала…

– Прощавайте!

– Пожди… Я хочу ще сказати.

– Краще мовчи. Я все одно не повірю тепер ні одному твоєму слову.

– Ти й раніше так ставився до моїх слів?

– На жаль, я учора повірив тобі, а сьогодні я зневажаю тебе разом з собою.

– Я не брехала. Я так думала…

– А я так думаю, що це були дипломатичні віхи по дорозі в coitus.

Тірца мовчала, потім схилилась лицем у траву й заридала.

– От. Я думаю, що й твій плач – штучна гістерія, яку ти не раз учиняла своєму інженерові.

Тірца злякано підвелася.

– Взагалі, з сьогоднішнього дня ти для мене – плювок. Більш ми не зустрічаємось.

Тірца стала навколішки, цілувала Сергієві руки:

– Костю! Котику!.. Вийди взавтра… Я благаю… ти про все довідаєшся…

– Добре! – принизливо кинув Сергій, вирвав руку і зник у пітьмі.

Але другого вечора він вийшов.

– Скажи, ти хоч крихотку мав доброго почуття до мене?

– Мав. Багато мав. Я навіть починав вірити, що ви морально мене підіймете, а вийшло, що ви сама мерзенна торговка душею й тілом. Від дотика до вас я став гидкий сам собі. Я не можу простити собі, що був момент, коли я протиставляв вас їй.

– Ви їй напишете про це?

– Я написав. Я завжди їй пишу про все.

– І вже послали?

– Ні, лист у мене.

– Ви зможете прочитати мені це місце?

– Це для вас не дуже приємно буде.

– Це буде для мене остання приємність.

– Гаразд! – згодився Сергій.

Вони зайшли в окремий кабінет кафе.

"…А виявилось, що ця свята женщина – звичайнісінька полюбовниця якогось інженера, – кінчав Сергій. – Я певен, що ти не надаси цьому такого значення, як попередньому інцидентові. Після тієї віри в дружбу – це була звичайнісінька гра, щоб виявити обличчя цього типу…"

– Падлюко! – скрикнула обурена Тірца. – Ви хитросплетінням хочете замаскувати свою підлу істоту?! Ви називаєте це грою? У кого загорілися очи божевільним упоєм? Хто кусав мені груди? Я б доказала їй – вашій любові. А він ще величається своєю щирістю. Мені противно дивитись на вас.

Сергій, загорнувши листа, встав.

– І ви пошлете?

– Пошлю.

– Ви не маєте права, – скрикнула Тірца з новим приступом люти. – Ви ображаєте мене. Ви мусите зараз же повернути мені цього листа. Плюгавити мене перед якоюсь міщанкою?! Не смій!.. Порви, або я перегризу тобі горло. Ти не мужчина, ти не маєш свого "я". Я буду кричати, я покличу мужчин – хай розсудять.

Сергій озирнувся. Вже й так біля їхніх дверей стояло чимало людей. Роздробивши листа, Сергій кинув Тірці в обличчя його, й кулею врізавсь у натовп.

Через день Сергій уже сміявся з цієї пригоди. Він відновив листа й дописав останнього інцидента. Тільки ж повернувся від поштової скриньки, як біля ганку до нього підійшов хлопчина:

– Ви товариш Мироненко?

– Я – Мироненко.

Хлопець ткнув пакета й вибриком зник за ріг. Пакет був товстий, загадковий. Глянувши на підписа, Сергій іронічно посміхнувся: Тірца.

Лист починався тоном закляття пророчиці. Любов – не вічна. Настане хвилина, коли він буде покинутий і тоді відчує себе обікраденим до дна душі. Він не має власної скарбниці, не має власних таємниць. Мусить їх берегти. Її останнє прохання – зберегти в таємниці чистий спогад про їхні відносини. Щоб зрозумів її – вона розкаже про себе. Це мала йому переказати вчора.

Так, вона полюбовниця інженера, навіть двох інженерів, вона вже з останніх років гімназії – полюбовниця, бо вродилася красива й бідна. Вона все життя своє – полюбовниця, але їй дано розуміти й відчувати життя глибше. Вона плекала в своїй фантазії велику дружбу, велику любов, – хоч ніколи її не знала. Тоді трапився він – закоханий ідеаліст. І перше її бажання було вкрасти чужого раю. Вона вкрала…

– Гістеричка! – промовив Сергій і, недочитавши листа, злісно затопив його шматки в помиях умивальної миски.

"Ти не надаси цьому такого значення… це була… гра…"

Там "братерське почуття", тут "дружба", "гра"... Хто ж, нарешті, Сергій?

"Я міг би вам багато дечого викрити", – пригадався лист Концова.

І Оля, приголомшена, знечулена, шукала зустрічі з Концовим. Кілька разів вона його бачила в компанії ділових непманів, раз з елегантною жінкою. Врешті зважилася зайти до нього на кватирю.

Концова не було. Оля лишила записку. Другого дня вже одержала відповідь: "Буду очікувати о 7-й вечора".

О 7-й Концов очікував на Олю разом зі столиком, збагаченим фруктами, пундиками та парою чарочок. Оля одмовилась од угощення й зразу перейшла до питання, що її цікавило.

– Що ви знаєте про Мироненка? Що він за людина, на вашу думку?

Концов озвався ображеним тоном:

– Мироненка? Я не знаю, чи варто мені говорити про його після того, як мені висловлено повне недовір’я... а врешті, коли вас цікавить – я скажу. Я в цьому не зацікавлений, а вам, можливо, буде на користь. Мироненко. Так. Я певен, що й ви не знаєте його дійсного прізвища. На мою думку – це тонкий дипломат, шантажист вищої марки. Я інтуїтивно відчув його істоту. І от уявіть собі... ми зустрілися з ним на вокзалі. Зараз почав про вас... Як живете, як виглядаєте, чи не зраджуєте...

– Так запитав?

– Так, так, так. Думаю, – помилився. Він щиро її кохає. Коли раптом: "Ну, а як вона вам?" Кажу: "Оля мені дуже подобається. Це незвичайного розуму людина, це втілена наївність і чистота". – "Так, – каже, – такий крам на ринкові ідеалістів дорого цінується". Я обурився...

"Як ви можете так цинічно висловлюваться про людину, що її любите?" Він зареготавсь: "А ви з чого це взяли, що я її люблю? Я тільки думав любити". – "Тоді для чого ви переписуєтесь, для чого дурите дівчину?" А він нахабно: "Ви ж людина комерційна. Власне, я й думав серйозно про це з вами поговорити. Я приручив одну з дикіших арабську коняку. Вам це не вдалося – прошу купити. Ваша ціна?" Я нестямився від обурення. Я схопив його за груди: "Або ви припините з цього моменту листуватися з Олею, або я зараз же вас одправлю в ДПУ, як шантажиста". І він, мерзота, в той же момент вигадав на мене історію зі спекуляцією. "А Оля, – каже, – то така наївна овечка, що щоб ви їй про мене не казали – то піде на гірше тільки вашій репутації… Запевняю, про це я потурбуюсь…"

Оля під час монологу Концова то блідла, то зеленіла. Потім тремтючими руками закрила обличчя й прожогом кинулась до дверей. Раптом ударилась головою в одвірок і впала на долівку в конвульсійних риданнях.

Концов перелякався. Він розбив карафку, поки зміг налляти шклянку води. Врешті йому пощастило посадити Олю на ліжко. Тоді він так само, як і воду, майже силоміць, влив їй чарку вина.

Гостро-зворушливий струмінь розбігся по тілу. Голова наллялася оливом. Оля не плакала.

– Дайте мені ще. Ще…

За кілька хвилин Оля відчула, як плинна маса пов’язала їй ноги, руки, а груди зчавили отруйно-тяжкі випарини. Хотілося скоріше задихнутися, захлинутися в плині. Оля жадібно пила щось нудно-солодке поруч з задушливо-гірким.

А навкруги тіні, тіні, вогні… Хаос…

Другого дня Оля прокинулася розбита, безвільна.

Мати стримано картала:

– Ну добре, що це в Шури… А якби це в когось? Хіба ж можна дівчині так поводитися.

Трохи згодом з’явився й Шура. Він турбувався про здоров’я й самопочуття Олі.

– Тепер тільки одно може мене прив’язати до життя, – казала Оля, – але почуваю, що цього ніколи не буде. Я хотіла б вчитися.

Шура серйозно замисливсь.

– Я вам допоможу. У мене є деякі зв’язки…

Оля вдячно глянула Концову в вічі. На цю тему вони говорили одного дня, другого й десятого.

Тоді Оля одержала від Сергія:

"Я певний, що ти нічого не будеш мати проти моїх розваг. Це переважно – тупоумні міщанки. Граючися з ними, я щораз упевняюсь у твоїй інтелектуальній і моральній величі…"

В Олі, здавалось, не озвався жодний нерв. Здерев’янілими руками поклала листа до великої їх колекції.

Увечері знов був Концов. Щось багато говорив. Оля зрозуміла його лише тоді, як торкнувся вусами її руки.

– Станьте мені за дружину. Клянусь вам. Ви будете користуватися всіма правами незалежної жінки. Ми цієї ж осені переїдемо в Москву, ви будете вчитися. До ваших послуг моя рука товариша. Навіть більше. Я радий бути вашим підданцем – тільки ви б були щаслива.

Оля болісно посміхнулась.

Пригадався реєстратор з біржі праці. "Не продасися – не будеш мати посади".

Вона тихо кивнула. Звістка ця пробігла променем в очах батьків. Поліна Павловна од несподіваної втіхи розридалась.

– Доню моя… Олюсю!

Микола Васильович не до речі поцілував Олю в лоб:

– Ну, що ж… Живіть… З Богом… Благословляю…

Почалось інтенсивне готування до весілля. Од ранку до ночі в кватирі Ярових гарчала машиною швачка Поліна Павловна й Зоя валилися з ніг від утоми. А Оля ходила безучасна, анемічна, неначе все це не стосувалося її.

– Ось бач, які я для вас образи купила в нашої генеральші, – захоплено промовила Поліна Павловна.

– Я вінчатися не буду.

– Як? Ти знов за свої примхи?

Оля байдуже одвернулась і ніби не чула тих гістеричних вигуків, що бурею звихрилися за її спиною.

Примхи. Чи багато їх у неї лишилось? Усі вони розійшлися як омана. Це єдина з багатьох, що в неї Оля твердо вірувала: немає ні бога, ні чорта, ні душі.

Згодом Олю оточив цілий штат під’юдників з жінок. Оля роздратовано скрикнула:

– На чорта мені ваші святощі, ваша церква, попи, як життя – чорне, брудне, як та біржа.

– Ну, що ви скажете? – звернулась Поліна Павловна за підтримкою до Шури.

– На мою думку… Оля права.

Галас ущух. Поліна Павловна не могла не погодитися з авторитетним словом Концова.

Запис у загсі запивали вином. Було бучно, галасливо. Концов погордливо чокався з гостями й іскристими очима озирався на Олю.

Поліна Павловна масним поглядом благословляла заручену пару. Трималася статечно. Микола Васильович був говіркий, сміявся до речи і не до речи, майже після кожного свого слова.

Оля ж сиділа бліда, мовчазна, як мармурова постать. Потім від вина їй щоки поволі починали жевріти, на устах з’явилася крива посмішка. Її смішила церемонія чокання, тости "за вірну любов і щасливе життя"…

Враз, серед галасу в дверях побачила постать Сергія. Він обріс на виду, лахмітний, змучені очи злякано бігали, як у загнаного звіря.

Оля спалахнула стидом і опустила погляд, але все-таки вийшла з-за столу, й покірливо, як засуджена на кару пішла слідом за постаттю в двері. Вона обійняла порожнечу пітьми й заридала розпачливою безнадією смертника.

Того вечора, як і дальші вечори, Концов пішов холостяком ночувати додому. Щораз у його поводженні з Поліною Павловною пробігало роздратування, а іноді й грубощі.

– Ви, Поліно Павловно, в своєму домі не мати, а яка-небудь безмовна судомойка Гапка, – чула за стіною такі вирази Оля.

Але з нею Концов був запобігливо-лагідний. Кожне Оліне слово, кожне бажання він попереджав улесливою усмішкою. Безперечно, вона вільна в своїх бажаннях. Кожне її слово – закон.

Проте, Поліна Павловна кожного дня нагадувала Олі, що вона жінка Концова й повинна подбати про свої обов’язки. Шура витрачається на обіди в ресторанах, на швачку, на прачку.

Оля затирала такі розмови. Нарешті Поліна Павловна рішуче заявила:

– Або переходь до Шури, або йди куди хоч. Ми не будемо годувати тебе до сорока років. Тут не знаєш, як утримати малих, а ще й ти на наші плечі. Шура на твоє утримання нам не дає.

Оля ще не вирішила остаточно – куди їй іти, як Поліна Павловна ввечері заявила Шурі:

– Оля хоче перейти до вас. Сьогодні скаржилась мені, що їй сумно сидіти цілий день без вас.

– Олю, правда? Я дуже радий. Ти побачиш, які я меблі сьогодні купив. Кажуть, надзвичайно вигідно.

На цю ніч Оля перейшла до Концова. Вона вже привикла до його ширшавих поцілунків, до важких обіймів. Сьогодні, на сімейному ліжку, з льодяною байдужістю зустріла його буйний запал.

Враз дикий рик розбудив її з омертвіння.

– Так ти йому віддалася?! Сволоч!

І з пітьми, з громовим блиском упали вдари Олі на обличчя, на груди… Оля хряснулась об залізо й висковзнула, немов ранений трусик з обіймів полоза. Але врятуватись було неможливо. Вона була в тісній клітці.

Причаїлася в темному кутку, вся тремтіла, сподіваючись кожного моменту наскоку, а з її розбитої брови спадали каплями чорні, криваві сльози.

З часу інциденту з Тірцою, Сергій почав шукати дружби з чоловіками. Блукаючи в ріжних закутках міста, йому не трудно було зав’язувати знайомства. Це були переважно плаваючі уламки старого корабля мистецтва: парикмахер – артист театру мініятюр, швець – колишній вихованець французької художньої академії, рахівник – поет Ероса, вантажник – колишній режисер мандрівного театру…

Скоро вся компанія перезнайомилась між собою і майже щовечора зустрічалась на богемські бесіди у кого-небудь на кватирі, або й у шинку під вивіскою "Їдальня". Тоді розгорались дебати, виносилися присуди недоречностям сучасного.

– Театр мініятюр, на мою думку, – найпопулярніша галузь мистецтва, я сказав би, найпотрібніша в наш час. Це був би свіжий струмок у нашій

затхлій атмосфері. Публіка стомилась, а вони годують її політичною чортовщиною… Я пам’ятаю, як бувало виступаєш…

– Н-да! Сатира потрібна. Гостра сатира. Таких каторжних часів не знало й середньовіччя. Театр у загоні, література в загоні. У мене самого лежить уже дві збірки поезій, – а попробуйте видати.

– Візьміть ви наше сучасне малярство, оце шукання революційної форми… Та це – варварство. Вже коли європейське малярство далі Мане не пішло, то…

– Ну, ви забуваєте про сюрреалізм в Європі, – кинув своє слово Сергій і надзвичайно здивував товаришів.

Сюрреалізм? – такого не чули.

Вже першого вечора Сергій виявив свою широку ерудицію в малярстві й свій талант. Він написав надзвичайної глибини символічну картину "соціялізм", але варварство не змогло його оцінити.

Дальші вечори Сергій розмальовував приятелям сюжети нових своїх картин, які не жили на полотні тільки через те, що нема збуту.

– Так, так. Нема буржуазії – нема й мистецтва.

– Ні, я вірю – в потенції є мистецтво й буде мистецтво.

– Правильно. Воно виявиться нашими талантами. За талант Костя Яковича.

– За талант!

– За талант!..

– Товариство! Чи ж знаємо ми, хто такий справді Кость Якович? Він надзвичайно скромна й скритна людина. А це вже й є благородна риса характеру великої людини. Однак, мені ще пощастило витягти у Костя Яковича кілька мимовільних зізнань, і тепер я глибоко переконаний, що Кость Якович – зовсім не Кость Якович, а справжнє його ім’я красується на картинах паризької виставки…

– Слава! За успіх на паризькій виставці!

– Слава!

– За успіх!

Сергій завжди одмахувався од свого таланту й успіхів, але так скромно, що не трудно було переконатись, що справжнє його ім’я лунає по всій Європі.

В приятельській компанії ореол Сергія розцвітав. Це стало його рідною стихією й життям. Потрібно було готуватись на кожний день до диспуту, щоб перемогти опонентів, – вести тонку дипломатію, щоб лишитись на височині своєї слави.

Поволі Сергій став погордливо дивитись на приятелів. Таке поводження якраз личило генієві. Захоплення ним перейшло скоро й до жінок (законних і незаконних), що стали неодмінними атрибутами "богеми".

Тепер, після Тірци, Сергій знав ціну жінкам і ціну їхньої дружби – всі дороги ведуть до Риму. Сміючись в глибині з жіночої дипломатії, на практиці Сергій був сумлінним виконавцем їхніх жадань. Чому не поглумитися з нікчемних істот, які того варті?

О, як незрівнянно вище стояла від них Оля?

Сергій написав їй про це листа.

Він задихається в міщанській атмосфері. Тільки надія й тримає на світі. Скоро його матеріяльне становище окріпне, вона переїде до його й тоді по-людськи житимуть. А тепер він розважається з міщанками. Звичайно, хіба ж Оля могла інакше поставитися? Оля його розуміє, Оля його гордість.

"Ти вільний у своїх бажаннях і вчинках, усе, про що ти пишеш, ще недавно могло паралізувати мене жахом незрозумілого, але сьогодні я тебе всього розумію й не жахаюсь.

О, ти не знаєш, яка я тепер стала доросла. Тебе я не осуджую... Цілую мого хорошого, далекого Сергія, мою мрію. Прощай".

І Сергій ще погордливіш почав ставитись до жінок, ще певніше підкреслював, що він таїть у собі велику таємницю. Він – загадкова романтична постать. Ще більше схилялись до нього серця жінок, і більше ними жонглював Сергій.

Одного разу він зайшов до парикмахера, щоб спільно з ним одвідати "богему". Парикмахера не застав, але його радо зустріла парикмахерова дружина Лариса Григоровна.

Це була досить елегантна, як для парикмахерового заробітку, жінка. Сергій у її прищурених карих очах не раз бачив привабливі вогні, але він лишався завжди солідарним товаришеві. Сьогодні ж Лариса Григоровна була одважна, як пантера: лише Сергій ступив крок до порога, вона дико стрибнула й загородила собою двері:

– Як собі хочте – не пущу. Тепер ви в моїй владі. І не сором вам залишати мене одну? Він там цілу ніч буде грати у преферанса, а я повинна нудитись? – Вона стискала Сергієві руки, а погляд проймав безоднею чорного смутку й іскрами ласки.

Сергій докірливо глянув їй в очи. Враз спалахнув, схопив в обійми і, здавалось, летіли обоє з шалом горючого метеору.

Аж несподівано з кухні грюкнули двері. Не встигла Лариса Григоровна підвести голову, як два удари по лиці знову її схилили додолу.

Сергій схопив парикмахера й, здавалось, розітре, як гучний постріл одкинув йому руки. Лариса Григоровна несамовито крикнула. Око револьвера дивилось просто Сергієві в груди.

Увірвалась юрма людей. То були сусіди. Схиливши голову, Сергій вийшов під проводом погрозливих вигуків парикмахера:

– Пустіть, застрілю собаку!

Яка ж брудна історія! Сергій попрямував додому. З лівого вуха його капала кров. На душі гидко.

Кілька хвилин Сергій лежав скам’янілий у своїй кімнаті серед пітьми. Потім згадав про вухо, – засвітив електрику.

На підлозі біля порога лежав лист. Диво, як він не бачив його раніш – поштар, певно, ще з ранку всунув.

"26 вересня о 2-й годині ночі, в лікарні, моя дочка Оля вмерла. Перед цим за кілька тижнів вона вийшла заміж за Концова. Просимо не присилати більше листів. П. Ярова".

Сергій прочитав і глянув мертвими очима за вікно. Не міг збагнути жодного слова. Зупинилась думка, захолонула пітьма. Тиша. Тільки з вуха на білий папір: кап-кап. Враз в очи – кривава хвиля. Коловоротом заходила кімната, речі. З грудей Сергія вирвався глухий стогін смертельно раненого звіря.

Поліна Павловна, уздрівши Сергія, розридалась. Замість відповіді на його запитання – вона подала листа.

Почерк Олі. На конверті: "Як навідається до мене Сергій – віддасте цього листа, а коли ні – спаліть".

Затаївши дух, Сергій перебігав очима нервово списану сторінку:

"…Я вірю, що ти прийдеш, і тобі моя сповідь, найпершому, найвірнішому другові.

Я мушу вмерти, бо я зневажена, одурена, в тенетах, бо кохати можна тільки раз. Я вже ніколи не повернуся до тебе, мого любого, але я вирвуся з тенет…"

У кімнату ввійшов разом з Миколою Васильовичем – Концов.

Сергій похапцем заховав листа.

Концов, не привітавшись, крикнув до Поліни Павловни:

– Ви від мене таїли її листа?

– Це лист мій, – озвався Сергій, – і вам до його немає діла.

– Як, мені нема діла? Так запам’ятайте. Коли ви не повернете мені в найближчий час Олиних листів, – всі ваші листи підуть до прокуратури.

– Ваші листи Оля передала мені, – промовив Микола Васильович до Сергія, – і я їх вам віддам.

– Як? – скрикнув Концов, – так ви брехали? Вона не спалила? Ви мусите передати мені їх. Я віддам йому їх лише тоді, коли він поверне мені її листи. Оля моя жінка, я маю право…

– Коли Оля була ваша жінка – було берегти її. А ви загнали її в домовину, – гарячився Микола Васильович.

– Ось, хто загнав її, – показував Концов на Сергія. – Я думав, що вона чесна, а вона така ж потаскуха, як і він.

– Не смійте ображати! – з люттю в голосі підступив Сергій.

– Хоч би пам’яті її посоромилися! – заплакала Поліна Павловна, глянувши на стіл.

Всі озирнулись. На столі була фотографія. Оля лежала в труні. Її вуста на мертво-блідому обличчі біль перекосив у страдницьку усмішку.

Враз Концов прожогом накинувся на фотографію:

– І пам’ять к чорту! Розтопчу…

В той же час до його підскочив Сергій і Микола Васильович:

– Геть, падлюко!

– Мерзота… щоб я більше не бачив тебе в своєму домі.

Поліна Павловна, піднявши фотографію з долівки, плакала навзрид, цілувала обличчя мертвої.

– Я сама винувата… Я сама її загубила…

Випровадивши Концова за двері, Микола Васильович почав виливати своє обурення перед Сергієм:

– Вона мусіла через його отруїтись. І вмерла з синяками на тілі. А що він виробляв, коли вона перед смертю, вже непритомна, згадувала ваше ім’я…

Не багато могли батьки розказати Сергієві про Олю, але він зараз сам глибоко відчував її трагедію. Коли побачив паку власних листів, йому хотілось люто кинутись і всіх їх знищити, щоб і спогад зник. Це були обвинувальні документи в її смерти.

Сергій довго сидів за столом, де сиділа навпроти вона, придушений власним злочином, в напруженому чеканні. Здавалось, ось з’явиться в дверях і привітає його живим голосом. Вона десь є. Вона простить…

Вітя повів Сергія до неї.

Ось за цим рогом "вони" сховались від Зої, ось тут потоком збігав струмок. Висох. Не треба перестрибувати.

Кладовище. Урочисто. Сяє золотом як у храмі. Паленіють клени тисячами свіч. Тихим смутком спадають золоті платки. Барвистим килимом веде доріжка. Тільки шепіт:

"Тихше, тихше… вона спить…"

Як черниця між золотих барв, стояв одиноко чорний гранітовий монумент…

"Тут спочиває Ольга Миколаєвна Концова-Ярова. Народилась… померла…"

Ні, вона жива. Вона вийде зараз з-за тієї каплиці (там сиділи з нею) скорботно-тиха, як осінь, вся в прозоро-блакитному, як небо. Він мусить зустрінути її чистий, щирий…

Враз, немов з землі до нього безліч пожадливих голосів: "Костя… Котик… Кость Якович…"

Немов роблючи закляття перед тічкою темних сил, Сергій вийняв папери, розірвав на безліч пелюсток. Пелюстки відлітали з тихим шелестом і за ним, здавалось, зникали погрозливі голоси.

Він стане самим собою. Він повернеться в своє рідне місто, де лишив образ і віру в майбутнє соціялістичне життя.

Він створить їй свого монумента – він напише образ сучасної загнаної, безвільної, оббреханої, опльованої жінки.

Сергій рішуче підвівся. То був тяжкий сон. Він знову прокинеться в своєму рідному місті. Він має хорошого сюжета і стане великим.

А жовта гілка привабливо – шепотом:

"Мій хороший, любий Сергій…"